

บทที่ 2

มโนทัศน์เรื่องเวลาของทางตะวันตกและของคานท์

ความนำ

ปัญหาเรื่องเวลาเป็นปัญหาที่ปรัชญาทางตะวันตกให้ความสนใจมานาน ไม่ว่าจะก่อนหรือหลังยุคของอิมมานูเอล คานท์ ในบทนี้เพื่อให้เห็นถึงพัฒนาการการเปลี่ยนแปลงแนวคิดเรื่องเวลาในทางตะวันตกนับแต่ยุคกรีก อันจะทำให้เห็นกระแสแห่งแนวคิดเรื่องเวลาและความพยายามในการอธิบายความมีอยู่เชิงภววิสัยซึ่งหมายถึงการมีอยู่ของเวลาที่เป็นเอกเทศจากสิ่งอื่นใดหรือการรับรู้ของมนุษย์ และความมีอยู่เชิงอัตวิสัยซึ่งหมายถึงการมีอยู่ของเวลาที่ขึ้นอยู่กับการรับรู้ของมนุษย์ ที่ผ่านมา โดยทุกแนวคิดไม่ทางใดก็ทางหนึ่งไม่อาจหลีกเลี่ยงที่จะเสนอคำอธิบายเรื่องเวลา โดยสัมพันธ์ กับแนวคิดเรื่องความจริงที่เกี่ยวกับ จักรวาล ความเคลื่อนไหว การเปลี่ยนแปลง จำนวน การวัดเวลา ทิศทางของเวลา มนุษย์และการรับรู้

ประเด็นที่จะนำเสนอในบทนี้

2.1 มโนทัศน์เรื่องเวลา: กรอบแนวคิดหลักสองแนว

2.1.1 แนวคิดแบบภววิสัย

2.1.2 แนวคิดแบบอัตวิสัย

2.2 มโนทัศน์เรื่องเวลากลุ่มปรัชญาวิเคราะห์และวิทยาศาสตร์

2.3 มโนทัศน์เรื่องเวลาของคานท์

2.4 วิเคราะห์และสรุปแนวคิดเรื่องเวลาของคานท์

2.1 มโนทัศน์เรื่องเวลา: กรอบแนวคิดหลักสองแนว

2.1.1 แนวคิดแบบภววิสัย

เพลโต

เพลโตเห็นว่า เวลา เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นมาพร้อมกับการเกิดขึ้นของโลก และหากว่าโลกมลายไป เวลา ก็จบสิ้นลงเช่นกัน ใน Timaeus เพลโต กล่าวถึงเวลาว่า

พระเจ้า (God) ได้ทำให้บังเกิดมโนภาพ (image) แห่งอมตภาพที่เคลื่อนที่ไป และเมื่อพระองค์ได้สร้างสวรรค์ขึ้น พระองค์ก็ได้ทำให้ มโนภาพนี้เป็นนิรันดร์กาล

เช่นกันหากแต่มีโนภาพนี้เคลื่อนที่ไปด้วยจำนวน ขณะที่อมตภาพหยุดนิ่งเป็นเอกภาพ มโนภาพแห่งนิรันดรกาลนี้เองที่เราเรียกว่า “เวลา”¹

นอกจากนั้น เพลโตยังเห็นว่า ธรรมชาติบางอย่าง พระอาทิตย์ พระจันทร์ และดวงดาวอื่นๆ อีก 5 ดวง ที่เรียกว่าดาวเคราะห์ ถูกพระเจ้าสร้างขึ้นเพื่อนัยสำคัญแห่งการปรากฏอยู่ของ เวลา ที่มีอยู่ในลักษณะที่เป็นจำนวน

โพลตินูส (Plotinus)

โพลตินูสมีแนวคิดเรื่องเวลาที่มีลักษณะเชิงภววิสัย (objective time) ได้โต้แย้งแนวคิดของอริสโตเติลไว้ในหนังสือชื่อ Third Ennead ว่าการนิยามเรื่องเวลาของเขา นำไปสู่ความวกวน (circularity) เขาเห็นว่า เวลาเป็นสิ่งที่มิได้อยู่โดยตัวของมันเอง ความเคลื่อนไหวและการหยุดนิ่ง (motion and rest) เกิดขึ้นในเวลา แต่เวลาเองไม่เกิดอยู่โดยอาศัยสิ่งใด เขานิยามเวลาว่า คือ ชีวิตของจิตวิญญาณที่เคลื่อนไหวจากภาวะหนึ่งของการกระทำหรือประสบการณ์ ไปสู่อีกภาวะหนึ่ง² เพราะการผ่านจากภาวะหนึ่งไปสู่อีกภาวะหนึ่งนั้นเกี่ยวข้องกับเวลา นั่นคือ วิญญาณอยู่ในภาวะทางคุณภาพที่แตกต่างกัน

เวลาไม่ใช่จำนวน แต่ถูกกำหนดโดยจำนวน คำว่าก่อนและหลัง นั้นหากหมายถึงความสัมพันธ์เชิงเวลาย่อมหมายถึง ก่อนและหลังในเวลา มากกว่าก่อนและหลังในอวกาศ (หมายถึงใช้เวลาเป็นระบบอ้างอิง ซึ่งหมายถึงว่าเวลามีอยู่เป็นเอกเทศอีกระบบหนึ่ง – ผู้วิจัย) ยิ่งไปกว่านั้น ความเคลื่อนไหว (motion) กำหนดเวลา เพราะมันถูกนิยามว่าเป็น การครอบครองของสิ่งใดๆ (entity) ในอวกาศที่ต่อเนื่องแห่งหนึ่ง (a continuous series of places) ณ ช่วงเวลาหนึ่ง (at a continuous series of times) เวลาถูกนิยามโดยความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง

¹ Fraser, J.T., Of Time Passion and Knowledge (New Jersey : Princeton University Press, 1990) p. 18. (... He resolved to have a moving image of eternity, and when he set in order the heaven, he made this image eternal but moving according to number, while eternity itself rests in unity; and this image we call time.)

² Gale, Richard M., The Philosophy of Time, Humanity Press: 1978. p. 32. (...The Life of the Soul in movement as if passes from one stage of act or experience to another.)

(motion) และความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง (motion) ถูกนิยามโดยเวลา ดังนั้นนิยามนี้ก็วนเป็นวงกลม อริสโตเติล บอกเราแต่เพียงว่าเราจะวัดเวลาได้อย่างไร แต่ไม่บอกว่าเวลาคืออะไร³

เวลาที่มีอยู่ในวิญญาณทุกดวงตามลำดับของจิตทั้งมวล (All-Soul) แสดงตัวในลักษณะที่เป็นรูปแบบ เพราะวิญญาณทั้งหลายทั้งมวลต่างก็เป็นจิตวิญญาณใหญ่ดวงเดียว และนี่คือเหตุผลที่ว่า เวลา ไม่สามารถถูกแบ่งแยกได้ เช่นเดียวกับบอมบ์ภาพ ที่แสดงตัวออกมาเป็นความหลากหลาย มีตัวตนของมันในฐานะที่เป็นส่วนประกอบของสิ่งที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวแบ่งแยกไม่ได้ของความมีอยู่ ที่เป็นอมตะทั้งหลายทั้งมวล⁴

นิวตัน

นิวตันเป็นอีกผู้หนึ่งที่มีความสำคัญในการยืนยันความเห็นที่ว่าเวลานั้นมีอยู่อย่างภววิสัย เวลาซึ่งเป็นสิ่งสมบูรณ์อีกอันหนึ่ง (นอกจากความสมบูรณ์ของอวกาศ) ไม่เกี่ยวข้องกับโลกของสสารวัตถุไหลเลื่อนมาอย่างสม่ำเสมอจากอดีต มาถึงปัจจุบันไหลไปสู่อนาคต การเปลี่ยนแปลงทางฟิสิกส์ถูกอธิบายในอีกมิติหนึ่งคือเวลา⁵ และทฤษฎีของนิวตันอนุมานว่า มีชุดของขณะที่พิเศษเฉพาะ และเหตุการณ์ก็แตกต่างจากตัวเวลาเอง แต่สามารถครอบครองเวลาบางส่วนได้ (ชุดของเวลากับชุดของเหตุการณ์) ดังนั้นความสัมพันธ์ของเวลากับความสัมพันธ์ของเหตุการณ์เป็นความสัมพันธ์ที่ซับซ้อน และมีรูปแบบเกิดจาก ความสัมพันธ์ของเหตุการณ์ต่อแต่ละขณะของเวลาที่เหตุการณ์นั้นครอบครองหรือเกิดขึ้น และความสัมพันธ์ก่อนหลังที่ดำรงอยู่ในแต่ละขณะของเวลา⁶ เวลาสมบูรณ์ของนิวตัน (Newton's Absolute Time) ถูกนิยามว่า

³ Ibid.

⁴ Ibid. (...Time is in every Soul of the order of the All-Soul, present in like form in all; for all the Souls are the one Soul. And This is why Time can never be apart, any more than Eternity which, similarly, under diverse manifestations, has its Being as an integral constituent of all the eternal Existences.)

⁵ ฟริตจ็อฟ คาปรั้า, *เด้าแห่งฟิสิกส์*, วนช แปลและเรียบเรียง (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เทียนวรรณ, 2530), หน้า 58.

⁶ วิทโทรว (Whitrow) เห็นว่า นิยามของนิวตันเกี่ยวกับเวลาสมบูรณ์ (Absolute Time) ไม่มีประโยชน์ในทางปฏิบัติ เพราะเราสามารถเพียงสังเกตเหตุการณ์ และใช้กระบวนการวัดเวลาโดยอิงกับเหตุการณ์

เวลานั้นเป็นสิ่งสัมบูรณ์ เป็นจริง และเป็นเวลาเชิงคณิตศาสตร์ มีอยู่จริงตามธรรมชาติโดยตัวของมันเอง เวลาไหลไปอย่างสม่ำเสมอ โดยปราศจากการสัมพันธ์กับสิ่งใด (Whitrow)⁷

เมื่อเกิดทฤษฎีสัมพัทธภาพ (Theory of relativity) ในการใช้คำว่า "สากล" (Universal) กับคำว่า "สัมบูรณ์" (Absolute) กลายเป็นคำเหมือนที่เข้าแทนกันได้เมื่อใช้กล่าวถึงเรื่องเวลา หากจะพูดให้ชัดเจน "สากล" หมายถึง "มีลักษณะเหมือนกันทุกหนแห่ง" (World Wide) ในขณะที่คำว่า "สัมบูรณ์" นั้นใช้กับแนวคิดของนิวตันเท่านั้น ที่หมายถึง "เวลาอยู่แยกต่างหากจากเหตุการณ์" จากความคิดของนิวตัน เวลา เป็นทั้ง "สากล" และ "สัมบูรณ์" แต่ในทางตรงข้าม แนวคิดเวลาของจักรวาลสมัยใหม่ เป็น "สากล" แต่ไม่ใช่ "สัมบูรณ์"

ไลบ์นิซ (Leibniz)

คัดค้านแนวคิดเวลาสัมบูรณ์ของนิวตัน เพราะ เวลาย่อมไม่เกิดขึ้นอย่างเป็นเอกเทศจากเหตุการณ์ แต่เสนอว่า คือระบบของลำดับหรือความสัมพันธ์ของเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในโลกแห่งกายภาพ ที่เกิดขึ้นร่วมกับอวกาศ⁸ จากทฤษฎีความสัมพันธ์ทางเวลาของเขา กล่าวว่า เวลา คือ โครงสร้างทางตรรกะที่ได้มาจากเหตุการณ์⁹ ไม่เช่นนั้นเวลาจะต้องดำรงอยู่ในฐานะความคิดที่มีอยู่ในจิตของพระเจ้า¹⁰

⁷ Whitrow, G J., *The Natural Philosophy Of Time* (New York : Harper & Row, 1963), p. 33. (... Absolute, true and mathematical time, of itself and from its own nature, flow equally without relation to anything external.)

⁸ J.T. Fraser, *Of Time Passion and Knowledge*, p. 34. (Time as the order of succession, or relation to events which take place in a world of bodies co-existing in space .)

⁹ Broad, C.D., *Kant and Introduction* (UK : Cambridge University Press, 1979), p. 55.

¹⁰ Whitrow, *The Natural Philosophy Of Time*, p. 38.

2.1.2 แนวคิดแบบอรรถวิสัย

อริสโตเติล

แม้ว่ามีการกล่าวถึงเวลาอยู่บ้างโดยเพลโต อย่างไรก็ตามในโลกตะวันตกความพยายามอย่างจริงจังในการวิเคราะห์เรื่องเวลา ปรากฏเป็นครั้งแรกในหนังสือของอริสโตเติลชื่อ Physics เขาตั้งคำถามว่า "หากเวลาที่อยู่ เราจะกล่าวว่าเวลาที่อยู่ได้ในลักษณะใด" อริสโตเติลเห็นว่าหากปราศจากวิญญูณก็ไม่มีเวลามนุษย์สำรวจบทบาทและธรรมชาติของเวลา ในฐานะที่มนุษย์เป็นสิ่งมีชีวิตที่มีวิญญูณ สำหรับมนุษย์แล้วเวลาคือแง่มุมหนึ่งของความเคลื่อนไหวที่สามารถถูกวัดได้ จิตของเราต้องทำงานอย่างสอดคล้องกับระเบียบของจักรวาล (world order) ซึ่งควบคุมการทำงานของจิตในการรับรู้เวลา¹¹

ส่วนกระบวนการวัดเวลาและการเคลื่อนที่ทุกประเภท ต้องสอดคล้องกับการเคลื่อนที่อย่างเป็นวัฏจักรหรือวงกลม (uniform circular motion) ของอวกาศที่มีดาวประจำอยู่ในตำแหน่งคงที่ (sphere of fixed stars) การเคลื่อนที่ที่ต้องอิงกับอวกาศในการวัดเวลา¹² เขานิยามว่า เวลา คือ จำนวนของความเคลื่อนไหว (motion) ในลักษณะก่อนและหลัง ความเคลื่อนไหว คือผลของสสารัตถะ (substance) เวลา คือผลที่เกิดจากการเคลื่อนไหว เวลาไม่ใช่ความเคลื่อนไหว แต่เป็นตัววัดความเคลื่อนไหว ความเคลื่อนไหวคือศักยภาพของเวลา

ความต่อเนื่องของเวลา (continuity of time) คือผลจากการต่อเนื่องของความเปลี่ยนแปลง (continuity of motion) ซึ่งมันเองคือผลของความต่อเนื่องของอวกาศ หรือ เทหะ (space) เวลาถูกทำให้เป็นความต่อเนื่องที่แบ่งแยกไม่ได้ เป็นปัจจุบันขณะที่เชื่อมต่อกับอดีตและอนาคต โดยเป็นจุดสิ้นสุดของอดีตและเป็นจุดเริ่มต้นของอนาคต เหมือนกับจุดทางคณิตศาสตร์ที่สร้างเส้นตรงขึ้นมา เวลาจึงเกิดจาก ปัจจุบันแต่ละขณะ เหมือนกับเส้นตรงที่เกิดจากการต่อเนื่องของจุด"¹³ อริสโตเติลนิยามเวลาโดยใช้ข้อโต้แย้งทางตรรกะดังนี้

เรา "วัด" (measure) โดยจำนวน (number)

¹¹ คานท์ในภายหลังได้เสนอแนวคิดที่สวนกลับ โดยเขาเริ่มจาก ความมีอยู่ก่อนทางตรรกะของเวลา ในฐานะที่เป็นรูปแบบการทำงานหนึ่งของประสาทสัมผัส (sensibility) และได้แย้งจากความต่อเนื่องของเวลา ไปสู่ความต่อเนื่องของการเปลี่ยนแปลง (continuity of time to continuity of change)

¹² Gale, *The Philosophy of Time*, p. 1.

¹³ Aristotle, *Time*. อ้างจาก Gale, *The Philosophy of Time*, p. 9.

เรา วัด "การเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง" (movement) โดย "เวลา" (time)
 การเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงก็คือ "จำนวน"
 ดังนั้น เวลา ก็คือ จำนวนของความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงในลักษณะ
 "ก่อน" และ "หลัง"

อย่างไรก็ตาม อริสโตเติลเห็นว่า ในการถกเรื่องเวลา ควรเริ่มจาก
 ประเด็นที่เป็นปัญหา และเป็นข้อถกเถียงในยุคของเขา ซึ่งคือ

ประเด็นแรก เวลาเป็นสิ่งที่มียู่หรือไม่มีอยู่ หากสิ่งที่สามารถแบ่ง
 แยกได้นั้น มียู่จึงจำเป็นที่ว่า ส่วนหนึ่งส่วนใดทั้งหมดของเวลาก็ต้องมีอยู่ แต่สำหรับเวลานั้น
 บางส่วนเคยมีอยู่และบางส่วนจะต้องมีอยู่ แต่ไม่มีส่วนหนึ่งส่วนใดที่กำลังมีอยู่เลย ถึงแม้ว่ามันจะ
 ถูกแบ่งแยกได้ เพราะสิ่งที่เรียกว่า "ปัจจุบัน (now)" ไม่ใช่เป็นส่วนหนึ่ง เพราะสิ่งที่เรียกว่า "ส่วน
 หนึ่ง" นั้น คือตัววัดของสิ่งทั้งหมดซึ่งประกอบขึ้นจากส่วนย่อย ในทางตรงข้าม "เวลา" ไม่ได้
 ประกอบขึ้นจาก "ปัจจุบันขณะ" หลายนาน¹⁴

ประเด็นที่สอง ธรรมชาติของเวลาเป็นอย่างไร "ปัจจุบันขณะ" ที่
 เหมือนจะเชื่อมอดีตกับอนาคต มันเป็น"ปัจจุบันขณะ"เดิมหรือเป็น"ปัจจุบันขณะ" อันใหม่ นี่เป็น
 เรื่องยากที่จะกล่าว หาก"ปัจจุบันขณะ"นั้นไม่ใช่เวลาเดิม "ปัจจุบันขณะ"เหล่านี้มันไม่ต่อเนื่องเป็น
 อันหนึ่งอันเดียวกัน และหาก "ปัจจุบันขณะ"จะเป็นอันเดิม ก็เป็นไปได้เช่นกัน เพราะไม่มีสิ่งใด
 ที่สามารถแบ่งแยกและสิ้นสุดลงได้จะสิ้นสุดลงเพียงครั้งเดียว ไม่ว่ามันจะขยายตัวหรือกินที่ไป
 มากกว่าหนึ่งมิติก็ตามแต่"ปัจจุบันขณะ" นั้นเป็นการสิ้นสุดลงหนึ่งครั้ง หากเวลาที่มาก่อนกับ
 เวลาที่มาทีหลังเป็น "ปัจจุบันขณะ" อันเดียวกัน เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเมื่อหนึ่งปีก่อนก็ต้องเป็น
 อันหนึ่งอันเดียวกับสิ่งที่ปัจจุบัน และก็ไม่มีอะไรที่มาก่อนหรือมาหลังอะไร สิ่งเหล่านี้อาจถือได้
 ว่าเป็นลักษณะทางเวลาที่ยุ่งยาก

อริสโตเติล กล่าวว่า แนวคิดเรื่องเวลาแบบดั้งเดิมไม่ได้ให้คำตอบไว้
 มากนักในสิ่งที่เขาพยายามตอบคำถาม แนวคิดที่มีมาก่อนนั้นซึ่งอริสโตเติลน่าจะหมายถึงแนวคิด
 ของเพลโต และ นักคิดกลุ่มไพธาโกรเรียน คือ ความเคลื่อนไหวของสิ่งทั้งหมด (the movement of

¹⁴ Ibid. (...Further, if a divisible thing is to exist, it is necessary that, when it exists, all or some of its parts must exist. But of time some parts have been, while others have to be, and no part of it is, though it is divisible. For what is "now" is not a part: a part is a measure of the whole, which must be made up of parts. Time, on the other hand, is not held to be made up of "nows.")

the whole) และเวลาคือความมีอยู่โดยตัวของมันเอง (the sphere itself) อย่างไรก็ตามเขาได้วิพากษ์ว่า ถึงแม้ว่าส่วนหนึ่งของการเปลี่ยนแปลง (revolution) คือเวลา แต่ตัวเวลาเองไม่ใช่การเปลี่ยนแปลง นอกจากนั้น หากมีสวรรค์มากกว่าหนึ่งแห่ง ความเคลื่อนไหวของสวรรค์เหล่านี้ซึ่งมีอยู่อย่างเท่ากันคือเวลา ดังนั้นก็ต้องมี "เวลาหลายๆชุด" ในเวลาเดียวกัน

สำหรับกลุ่มที่เห็นว่า เวลา คือ โลกทั้งหมดของความคิดก็เพราะมีฐานที่รองรับแนวคิดที่ว่า ทุกสรรพสิ่งอยู่ในเวลาแต่โดยส่วนมากมักคิดกันว่าเวลาคือ การเคลื่อนไหวและเป็นการเปลี่ยนแปลง ซึ่งอริสโตเติลเห็นว่าแนวคิดนี้สมควรพิจารณา¹⁵

1 การเคลื่อนไหวและเป็นการเปลี่ยนแปลง ของแต่ละสิ่งนั้น เกิดขึ้นภายในตัวสิ่งๆนั้นเองซึ่งเปลี่ยนแปลง แต่เวลานั้นปรากฏอยู่อย่างเท่ากันในทุกหนทุกแห่ง และปรากฏอยู่ในทุกสิ่ง (นั่นคือ เวลาและการเคลื่อนไหวและเป็นการเปลี่ยนแปลง ไม่ใช่สิ่งเดียวกัน)

2 การเปลี่ยนแปลงนั้นมักจะเร็วกว่าหรือช้ากว่าเสมอ ในขณะที่เวลาไม่เป็นเช่นนั้น เพราะคำว่า "เร็ว" หรือ "ช้า" ถูกนิยามโดยเวลา "เร็ว" คือการเคลื่อนที่มากในเวลาสั้นๆ และ "ช้า" คือการเคลื่อนที่ในเวลาที่ยาวนาน แต่เวลาไม่ถูกนิยามโดยเวลาเอง ไม่ว่าจะโดยระยะเวลา หรือ โดยชนิดของเวลา (เวลาไม่ใช่ความเร็วหรือความช้า)

เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ชัดเจนว่า เวลาไม่ใช่ความเคลื่อนไหว แต่เวลาที่ไม่สามารถมีอยู่ได้โดยปราศจากการเปลี่ยนแปลง เพราะเมื่อสภาวะของจิตของเราไม่เปลี่ยนแปลงเลย หรือเราไม่ได้สังเกตเห็นการเปลี่ยนแปลงของจิต เราก็ไม่ได้ตระหนักว่า เวลานั้นได้ล่วงผ่านไป ดังนั้น หากเวลาปัจจุบันขณะเป็นเวลาเดิม ไม่ใช่เวลาอื่นที่แตกต่างออกไป ก็คงไม่มีเวลา แต่ก็เช่นกันที่มีปัจจุบันขณะล่วงผ่านการสังเกตรู้ของเราไป ช่วงเวลานั้นก็ไม่ดูเหมือนว่า คือ เวลา

ประเด็นที่น่าสนใจของอริสโตเติลคือ สภาวะจิตเป็นตัวกำหนดรู้เวลา แต่เป็นการรับรู้เวลาที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงของโลกภายนอก และปัจจุบันขณะที่จิตรับรู้ไม่ใช่ปัจจุบันขณะเดียวกัน

เซนต์ ออกัสติน (St. Augustine)

เซนต์ ออกัสติน คืออีกผู้หนึ่งที่มีความพยายามในการนิยามเวลาอย่างจริงจัง ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าเขาเห็นว่า เวลา เป็นความลึกลับ สำหรับเขามันเป็นไปไม่ได้เลยในการชี้ลงไปที "ปัจจุบัน" เพราะมันคือ "คมของมีดที่ไร้ความหนา ที่จะเชื่อมต่อระหว่างอดีตกับ

¹⁵ Ibid., p. 11.

อนาคต” เขามีความตระหนักรู้เรื่องเวลาได้โดยตรง และยิ่งกว่านั้นเขาสามารถใช้คำที่หมายถึง เวลาได้ไม่ว่าจะเป็น อดีต ปัจจุบัน อนาคต ก่อน และหลัง แต่หากต้องนิยามคำว่า “เวลา” เขากลับไม่สามารถนิยามได้ เพราะมันมักจะวกไปวนมา เขาเห็นว่าเขาไม่สามารถนิยามเวลาได้เชิงประจักษ์ เขาเห็นว่า “ปัจจุบัน” คือ ขณะหนึ่งของเวลาที่แบ่งไม่ได้¹⁶

ทางที่จะแก้ปัญหาเรื่องเวลาได้คือ การกล่าวว่า เวลาคือ ขยายออกของจิต และเมื่อเราพยายามวัดเวลาก็คือเราพยายามวัดการยืดความทรงจำที่เรากำหนดรู้ได้ เวลานั้น เป็นเรื่องอัตวิสัย หรือเป็นประเด็นเชิงจิตวิทยา (subjective or psychological) เวลาในอดีต ปัจจุบัน อนาคต นั้นขึ้นอยู่กับจิต มีเพียง ปัจจุบันกาลของสรรพสิ่งที่ผ่านไปแล้วยังก็คือความจำ ปัจจุบันของสิ่งที่เป็นปัจจุบัน คือสิ่งที่เห็นได้ด้วยตา ปัจจุบันกาลของอนาคต คือ ความคาดหวัง¹⁷

สำหรับปัญหาเรื่องการวัดเวลานั้น ออกัสตินเห็นว่าการวัดวัตถุเช่นโต๊ะ เราสามารถใช้ไม้บรรทัดวัดได้ทันที แต่การวัดเวลานั้นสามารถทำได้โดยเปรียบเทียบกระบวนการนั้นกับกระบวนการอื่น ณ จุดใด ๆ ของการวัด จุดหนึ่งของการวัดนั้นผ่านไปแล้วยังอีกจุดหนึ่งของกระบวนการนั้นก็ยังมาไม่ถึง เราไม่สามารถวัดเวลาของทุกสิ่งได้ในทันทีดังเช่นการวัดขนาดของโต๊ะ¹⁸

อย่างไรก็ตามเขาไม่เห็นด้วยกับการที่อริสโตเติลวัดเวลา โดยเอาเวลามาสัมพันธ์กับการเคลื่อนไหว เขาหันกลับมาสู่จิตวิญญาณ ในฐานะแหล่งกำเนิดเวลาและมาตรฐานของเวลา เขากล่าวว่า “ จิตของฉันทือสิ่งที่วัดเวลา ”¹⁹ เขากล่าวว่าเราสามารถวัดเวลาได้ก็เพียงเมื่อจิตมีพลังยึด รอยประทับ (impression) ไว้ได้เมื่อมีวัตถุมากระทบจิตหรือเมื่อจิตรับรู้วัตถุหรือเมื่อผ่านไปแล้วยัง ถึงแม้ว่าเขาจะไม่สามารถอธิบายได้ว่าจิตสามารถวัดระยะเวลาของเหตุการณ์ภายนอกได้อย่างไร ก็ยังถือว่าเขาเป็นผู้ริเริ่มในการศึกษาเรื่องเวลาภายใน (internal time)²⁰ นักปรัชญาสายจิตนิยมยอมรับบทสรุปของเขาว่า เวลานั้นไม่มีอยู่จริง หรือ เป็นอัตวิสัย²¹

¹⁶ Ibid. pp 4 – 5.

¹⁷ Ibid., p. 5.

¹⁸ Pual Edwards, The Encyclopedia of Philosophy (USA :Macmillan,1976), Vol. 7-8, p. 126.

¹⁹ Whithrow, The Natural Philosophy Of Time, p. 48. (...It's my mind that I measure time.)

²⁰ Ibid.

²¹ Edwards, Encyclopedia of Philosophy, Vol. 7-8, p. 126.

เบิร์กเลย์ (Berkeley)

เบิร์กเลย์ กล่าวว่าเมื่อใดที่เขาพยายามหากรอบความคิดง่าย ๆ และธรรมดาที่สุดเพื่อนิยามหรืออธิบายเรื่องเวลา เขาพบว่าตัวเองเผชิญกับความงุนงง และคิดไม่ออกว่าจะอธิบายเรื่องนี้ได้อย่างไร เขาเชื่อว่าเวลาของจิตที่จำกัดใดๆ จะถูกวัดโดย จำนวนของความคิดที่เข้ามาอย่างเป็นลำดับในจิต เขาไม่สนใจรูปแบบอันเป็นสากลของเวลา เขากล่าวว่า ความคิดหนึ่งๆอาจปรากฏในจิตๆ หนึ่งและจิตอื่นๆสองครั้งติดกัน และกินเวลาเท่ากันได้ และยังได้แย้งนิเวศันโดยเห็นว่าไม่มีอะไรที่เป็นกรอบอ้างอิงพื้นฐานสำหรับการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง (strictly local motion) มีแต่เพียงความเคลื่อนไหวที่อ้างอิงกับวัตถุอื่นๆ หากเราต้องการจินตนาการอวกาศสัมบูรณ์ (absolute space) เราก็ต้องเอาตัวเราออกจากจักรวาล แต่ในเมื่อไม่มีเอกภพอื่นที่จะให้เราไปอยู่ได้ ดังนั้นจึงไม่มีอวกาศสัมบูรณ์ หากอวกาศสัมบูรณ์ไม่มีผลต่อประสาทสัมผัสของเรา ก็ไม่มีประโยชน์ที่จะแยกแยะความเคลื่อนไหว ดังนั้น เวลาสัมบูรณ์ (absolute time) จึงไร้ประโยชน์ จุดสำคัญก็คือ เมื่อเรากล่าวถึงเวลา จะทำโดยปราศจาก ผู้รับรู้หรือผู้สังเกต (Observer) ไม่ได้²²

ล๊อค (Locke)

เวลาคือสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นในสมองด้วยการจัดลำดับของเหตุการณ์ที่ตนเองรับรู้ คำว่าอดีต อนาคต ปัจจุบัน มีได้เพราะมีลำดับของเหตุการณ์ที่ตนรับรู้ ถ้าเอกภพนี้ว่างเปล่า เวลาดังกล่าวก็ไม่มี เวลาเกิดมีขึ้นก็เพราะ สิ่งต่างๆเข้ามาสู่การรับรู้ของเราต่างวาระกัน เราจึงสร้างสิ่งที่เราเรียกว่าเวลาขึ้น ล๊อคเห็นว่ามีกระแสแห่งความคิดที่หลั่งไหลกันเข้ามาเป็นลำดับในความเข้าใจ และระยะระหว่างการปรากฏขึ้นของความคิดสองความคิดในจิต คือสิ่งที่เราเรียกว่า ระยะเวลา ไม่มีการรับรู้ระยะเวลา หากมีแต่เพียงการพิจารณากระแสแห่งความคิดที่สลับกันเข้ามาสู่ความเข้าใจของเรา²³ ระยะเวลาคือการกินเวลาที่สั้นเพียงชั่วพริบตาเท่านั้น เขาตั้งคำถามว่า "อะไร คือบ่อเกิดของคำว่าอดีตกาล" เขาพบว่าเวลาใดๆที่มนุษย์รับรู้ได้ก็คือ "ขณะปัจจุบัน "หรือ " Specious Present" ซึ่งเป็นเวลาสั้นๆที่เราสัมผัสได้โดยตรง²⁴

²² Fraser, Of Time, Passion and Knowledge, p. 38.

²³ Gale, The Philosophy of Time, p. 304.

²⁴ Edwards, Encyclopedia of Philosophy, Vol. 7-8, pp. 127-135.

ฮิวม์ (Hume)

ฮิวม์มีความคิดเห็นในเรื่องเวลาเชิงอัตวิสัยเช่นเดียวกับล๊อค²⁵ เขากล่าวถึงความมีอยู่ของเวลาและระยะเวลาว่า ในความมีอยู่ของเวลา เวลาจะต้องประกอบด้วย “ขณะ” ที่แบ่งแยกไม่ได้ (indivisible moments) และความคิดเรื่องระยะเวลาจะมาจาก ลำดับของวัตถุ (สิ่งที่ถูกรู้) ที่เปลี่ยนแปลงได้

เฮเกิล (Hegel)

เฮเกิล เห็นว่า เวลาคือ ชาติฝ่ายลบในโลกแห่งผัสสะ ความเป็นลบ หมายถึงสิ่งซึ่งอยู่ในลักษณะที่เป็นข้อกำหนดจากภายใน (innate proposition) ระหว่างความเป็นภววิสัยและอัตวิสัย เวลาคือสิ่งที่รู้ได้ มีอยู่และปรากฏตัวต่อจิตสำนึกในรูปแบบของอัตตคติญาณที่ว่างเปล่า เขาปฏิเสธคณิตศาสตร์บริสุทธิ์ เหตุผล หรือตรรกะในการพิจารณาเวลา เวลาเกี่ยวข้องกับความไม่หยุดนิ่งของชีวิตและความแตกต่างที่แฝงอยู่ในชีวิต เฮเกิลเห็นว่าการรู้เวลาเชิงคณิตศาสตร์ลดคุณค่าของเวลาลงไปเหลือแค่เพียงวัตถุ ก็จะได้เนื้อหาอะไรใหม่ แยกแยกจากมนุษย์ และไร้ชีวิต เวลาแบบเฮเกิลมีอยู่ก่อนเหตุการณ์ ดังนั้นจึงมีลักษณะสัมพัทธ์ แนวคิดนี้ไม่มีประโยชน์หากเอกภพว่างเปล่า ในส่วนที่เกี่ยวกับมนุษย์เขาเปรียบเทียบเวลากับความตาย และสรุปว่า เวลา คือสิ่งที่มนุษย์ได้มาจากความตาย ประวัติศาสตร์คือพัฒนาการของจิตวิญญาณในเวลา

แบร์กซอง (Bergson)

มีแนวคิดเรื่องเวลาอยู่บนฐานทฤษฎีอภิปรัชญา โดยอธิบายเวลาในลักษณะที่เป็นภาพจำลองในอวกาศและการเปรียบเทียบ โครงสร้างทางพุทธิปัญญานำไปสู่การกำหนดรู้เวลาที่เป็นจริงและเป็นรูปธรรมโดยการตระหนักรู้จากภายใน

ในการศึกษาเรื่อง “ระยะเวลา” มีความแตกต่างกันระหว่างเวลาทางกายภาพกับเวลาจริง เวลาทางกายภาพเป็นสิ่งที่มีอยู่แบบเรขาคณิตและต้องใช้เวลาขบคิดทางปัญญา ในขณะที่เวลาที่เป็นจริง คือสิ่งที่มนุษย์มีอยู่ในประสบการณ์ภายใน ซึ่งเรียกว่า “ระยะเวลา” เวลาทางกายภาพคือการวัดจุดสองจุดในอวกาศ เช่นนาฬิกา แต่ระยะเวลาคือ การเปลี่ยนแปลงที่เราได้ประสบการณได้ในตัวมันเอง ซึ่งเป็นกระแสของสำนึกที่ไร้การกั้นในอวกาศ ประสบ

²⁵ สมภาร พรมทา, ความเร่งลับของเวลา : เป็นไปได้หรือไม่ที่จะย้อนกลับไปในกาลเวลา (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์พุทธชาด, 2536), หน้า 30.

ได้โดยตรงภายใน ที่ซึ่ง อดีต ปัจจุบัน อนาคต ไหลไปบรรจบกัน แบริกของเห็นว่า ระยะเวลา เป็นสิ่งที่กำหนดรู้ได้โดยอชฌัตติกญาณ(intuition) ไม่ใช่โดยการใช้ปัญญาในการคิด มันสัมพันธ์ โดยตรงกับความทรงจำ ทำให้อดีตยังคงอยู่ได้ในปัจจุบัน ระยะเวลาและลำดับไม่ได้อยู่ในโลกภายนอกแต่อยู่ในจิตที่ตระหนักรู้²⁶ ระยะเวลา มีลักษณะเป็นพลังทะยานแห่งชีวิต (élan vital) และ ธาตุแท้ของเอกภพคือพลังที่ดันรนให้มีชีวิต²⁷

อย่างไรก็ตามรัสเซลล์ (Russell) เห็นว่าแบริกของนั้นสับสนในประเด็น ความทรงจำเรื่องในอดีต กับเหตุการณ์ในอดีต หรือพูดอีกอย่างคือ ระหว่าง ความคิด กับ สิ่งที่ถูกคิด

แม้แบริกของจะถูกแย้งเนื่องมาจากความเป็นอัตวิสัย (subjectivism) และแนวคิดเรื่องการไหลไปของเวลา แต่การใช้คำว่า "ระยะเวลา" ของเขาชัดเจนในการใช้คำนี้ ทางวิทยาศาสตร์และชีวิตประจำวัน²⁸

เรต (Reid)

เรต²⁹ สืบทอดความคิดของฮิวม์ เขาเห็นว่าเมื่อคนๆหนึ่งกำลังได้รับความเจ็บปวดทุกข์ทรมาน หรือกำลังคาดหวังถึงสิ่งหนึ่งสิ่งใดอยู่ เขาไม่สามารถคิดถึงสิ่งอื่นได้นอกจาก ความทุกข์ของเขา ยิ่งใจของเขาหมกมุ่นครอบงำด้วยเรื่องนี้เท่าใด เวลาที่ยังดูเนิ่นนาน แต่ถ้าหากว่าเขากำลังดื่มด่ำมีความสุข ลำดับความคิดที่ผ่านเข้ามาดูเหมือนจะรวดเร็ว แต่เวลาก็ดูจะสั้นมาก ดังนั้นสำหรับเรตเวลาย่อมปรากฏได้ในจิต และระยะเวลาขึ้นกับอารมณ์ความรู้สึกเฉพาะบุคคล

²⁶ Edwards, Encyclopedia of Philosophy, Vol. 7-8, p. 127.

²⁷ กิรติ บุญเจือ, แก่นปรัชญาปัจจุบัน (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2522), หน้า 72.

²⁸ Edwards, Encyclopedia of Philosophy, Vol. 7-8, pp. 127-138.

²⁹ นักปรัชญาชาวสก๊อตแลนด์ (1710 – 1796) มีความเห็นว่าปรัชญาวิมตินิยมเช่น ปรัชญาของฮิวมนั้นไม่เพียงแต่ผิดพลาด แต่ยังเป็นอันตรายอีกด้วย เขาเห็นว่ามันเป็นเรื่องปกติที่การรับรู้ในภาพของโลกภายนอกทางจิตนั้นแตกต่างจากปรากฏการณ์ทางวัตถุที่กินที่ในอวกาศ ดังนั้นการเข้าใจกระบวนการจากประสาทสัมผัสทั้ง 5 ไปยังความคิดในใจ (idea) นั้นต้องใช้คำอธิบายคนละชุดกับหลักความเป็นสาเหตุ

ซาร์เวียร์สกี (Zawirski)

เห็นว่าเบิร์กเลย์และฮิวม์ ไม่ได้อธิบายความแตกต่างระหว่าง ลำดับของความคิดในแง่ของเวลา และลำดับของการรับรู้วัตถุภายนอกในแง่ของเวลา การที่เราบอกว่าเราสามารถรับรู้วัตถุภายนอกได้ ก็โดยการรู้เวลา ซึ่งประเด็นนี้คานท์จับเป็นประเด็นสำคัญ³⁰ เพราะคานท์กล่าวถึงกาลและอวกาศว่าเป็นเงื่อนไขในการรู้และเป็นต้นแบบของการรู้เป็นลำดับ

ฮุสเชิล (Husserl)

ตลอดของการตื่นอยู่เราสัมผัสถึงการผ่านไปของเวลา (passage of time) และในชีวิตของเราแต่ละวันก็ดำรงอยู่ไปพร้อมๆกับชุดของเวลาที่ผ่านไปอย่างต่อเนื่อง เหมือนกับทิวทัศน์จากหน้าต่างของรถไฟ ขณะที่ยังรักษาโครงสร้างของความต่อเนื่องและความเป็นเอกภาพไว้ได้

เวลาที่เรามีประสบการณ์ได้ในทันทีคือ A-Series-Time ตรงข้ามกับเวลาที่เราร่างขึ้นในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรม หรือทฤษฎีทางวิทยาศาสตร์เพื่ออธิบายความเป็นไปของโลก ทฤษฎีทางเวลาของเขา อาจเรียกได้ว่าเป็น จิตวิทยาแบบปรากฏการณ์วิทยา (Phenomenological Psychology) เป้าหมายของเขาก็เช่นเดียวกับคานท์ คือสร้างทฤษฎีญาณวิทยา และปรัชญาวิทยาศาสตร์ เขาศึกษาอย่างละเอียดในเรื่อง กระบวนการรู้ (cognitive process) ทุกชนิดเช่น การรับรู้ (perception) การมีความคิด (ideation) รวมไปถึง " จิตวิทยาการตระหนักรู้เวลาภายในจิต " (Psychology of internal time-consciousness)³¹

ไฮเด็กเกอร์ (Heidegger)

ถึงแม้ว่าแนวคิดเรื่องเวลาของไฮเด็กเกอร์จะได้อิทธิพลจากฮุสเชิลอยู่บ้าง แต่เขาก็ยอมรับว่า การเขียนงาน Being and Time นั้นเขาได้รับอิทธิพลจาก คานท์ หรือเรียกได้ว่าพยายามตีความแนวคิดเรื่องเวลาของคานท์ที่เดียว³²

³⁰ Johan Fabian, Time and The Other (New York : Columbia University Press, 1983), pp. 49-50.

³¹ Gell, The Antropology of Time, p. 221 .

³² Ibid., p. 357.

ไฮเด็กเกอร์ นำเสนอการตีความเรื่อง " เวลา " ออกมาในรูปของความสัมพันธ์ของเวลากับการมีชีวิตอยู่ของมนุษย์ ดังนั้นย่อมสัมพันธ์เช่นเดียวกันกับทัศนะเรื่องความตาย

ความสำคัญของเวลา เวลาคือสิ่งที่ทำให้ชีวิตมนุษย์มีความหมาย มนุษย์กลัวความตายเพราะความหมายของความตายนำชีวิตไปสู่ความว่างเปล่าที่สมบูรณ์ เพราะหลังจากตายแล้วมนุษย์ไม่มีเวลา หากไม่มีเวลาที่ไม่สามารถสร้างความหมายได้อีกต่อไป เวลาจึงสัมพันธ์กับความหมายของชีวิต สาระสำคัญของความเป็นมนุษย์มีได้ขึ้นอยู่กับปัจจัยแห่งความมีอยู่ (being) เท่านั้น แต่ปัจจัยสำคัญคือ " เวลา " ในอนาคตจะถูกสร้างขึ้นในจินตนาการได้ ก็ต่อเมื่อ " ปัจจุบัน " ถูกทำให้มีความหมาย

จิตนิยม อธิบายถึงเวลาในอนาคตคือสาระสำคัญของความเป็นมนุษย์ เพราะความตายที่มีตัวตนสมบูรณ์จะรออยู่ การยอมรับความสมบูรณ์ของชีวิตที่จะเกิดขึ้นภายหลังความตาย แสดงให้เห็นว่าจิตนิยมมีความหวัง ความเชื่อ กับ " เวลาในอนาคต " จิตนิยมไม่สนใจ " เวลาปัจจุบัน " ของความมีอยู่ของมนุษย์ ปัจจุบันขณะของชีวิตไม่มีความหมายเท่ากับอนาคต สสารนิยมได้ลดทอนมนุษย์ลงให้เป็นทาสของเวลา สสารนิยมพยายามจึงประวิงเวลาและชะลอความตายให้ยาวนานที่สุด เพราะห่วงแหนเวลาแห่งการมีชีวิตอยู่ในปัจจุบัน อดีตภาวะนิยมมองเห็นว่า มนุษย์เป็นสิ่งที่ต้องดำรงอยู่ในเวลาเหมือนกับวัตถุอื่นๆ ความสัมพันธ์ของมนุษย์กับเวลาต่างจากวัตถุกับเวลา กล่าวคือเมื่อวัตถุดำรงอยู่ในเวลาชั่วขณะใดขณะหนึ่งแล้ว ก็จะมีเฉพาะช่วงเวลาขณะนั้นๆ ไม่มีอดีต อนาคต แต่มนุษย์มี ปัจจุบัน อดีต และอนาคตที่ยังมาไม่ถึงปรากฏพร้อมกันไปด้วย มนุษย์จึงไม่อาจดำรงอยู่ ณ เวลาใดเวลาหนึ่งอย่างเด็ดขาดหรือมนุษย์ไม่สามารถแยกออกมาจากอดีตและอนาคตได้อย่างเด็ดขาด

อดีต-ปัจจุบัน-อนาคต กับมนุษย์ สำหรับเขาความสัมพันธ์ของเวลากับตนเองมีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตมากกล่าวคือ ถ้ามนุษย์ให้ความสำคัญอนาคตมากเกินไป มนุษย์จะละเลยหรือไม่คำนึงถึงภาวะในปัจจุบันของตน ดังนั้นมนุษย์อาจเลือกสิ่งที่ไม่เป็นความจริงไปได้เลย ถ้ามนุษย์ติดข้องกับอดีตมากเกินไป ก็จะไม่ตัดสินใจเลือกสิ่งใหม่ๆ ไม่ยอมฝ่เอาดีไปสู่อนาคต ถ้ามนุษย์เน้นสภาพแวดล้อมและสถานการณ์ปัจจุบันอย่างเดียว ไม่สนใจอดีตและไม่สนใจอนาคต ปล่อยให้สถานการณ์สิ่งแวดล้อมตัดสินใจให้กับตนเอง นั่นหมายถึงหมดสภาพของมนุษย์ที่มีศักดิ์ศรี

ขณะของชีวิต ไฮเด็กเกอร์ เห็นว่ามนุษย์ทุกคนตระหนักได้ชัดเจน " ทุกขณะ " ว่า เขามีชีวิตไปสู่ความตาย ถึงแม้จะไม่รู้ว่าวินาทีไหน ความตายจะปรากฏเป็นจริงขึ้น ดัง

นั้นต้องสร้างความหมายขึ้นมาในขณะที่มีชีวิตอยู่ แต่การสร้างความหมายแก่ชีวิตที่ดีคือการมีความคิดที่สมดุลย์และสัมพันธ์กันในเวลาทั้งอดีต ปัจจุบัน อนาคต

เวลากับความตายเป็นข้อจำกัดของชีวิตมนุษย์ การมีชีวิตของมนุษย์จึงยืนยันการมีอยู่ของเวลาและความตาย “ คนเราต้องรู้จักที่จะอยู่อย่างกลมกลืนเป็นหนึ่งเดียวกับธรรมชาติและวันเวลา กับแผ่นดิน ฝืนน้ำ และแผ่นดินฟ้า เข้าใจความไม่จริง ความไม่อมตะของตนเอง ซึ่งมีกาลเวลาเป็นปัจจัย ”³³

วิลเลียม เจมส์ (William James)

ถกปัญหาเรื่องเวลาในหนังสือของเขาชื่อ Principle of Psychology ซึ่งเป็นจุดเริ่มในการถกเรื่อง “ การตระหนักรู้เวลา ” (consciousness of time) โดยมีเป้าหมายในการให้แง่มุมมองปรัชญาในมิติของเวลา เจมส์ใช้คำว่า “ Specious Present ” ซึ่งหมายถึง “ ปัจจุบันขณะพิเศษ ” หมายถึงช่วงเวลาสั้นๆ จุดที่ดูเหมือนว่าเราจะรับรู้มันได้โดยตรง หรือระยะเวลาที่ดูเหมือนเป็นปัจจุบัน³⁴ ทุกขณะเขาเห็นว่า การใช้คำว่า “ปัจจุบัน (present)” ในเชิงปรัชญาอย่างถูกต้อง ต้องหมายถึง “ขอบเขตหรือระยะเวลาของ ขณะ ซึ่งสั้นที่สุดที่เราสามารถรับรู้ได้ เป็นขณะซึ่งอยู่ระหว่าง อดีต กับอนาคต” เขามองเวลาเหมือนเส้น ซึ่ง “ปัจจุบันขณะ” เป็นส่วนหนึ่งของเส้นนี้ ขอบเขตหรือระยะเวลาถัดมาจะเป็น ปัจจุบันขณะจริงๆ เรารับรู้ระยะเวลาและเรื่องราวในอดีตได้โดยตรงจากภายในและอย่างต่อเนื่อง³⁵ สรุปว่าเจมส์ ใช้คำสองคำคือ ปัจจุบัน (present) และปัจจุบันขณะพิเศษ (specious present)

2.2 มโนทัศน์เรื่องเวลากลุ่มปรัชญาวิเคราะห์และวิทยาศาสตร์

2.2.1 มโนทัศน์เรื่องเวลากลุ่มปรัชญาวิเคราะห์

หมายถึงมโนทัศน์เรื่องเวลาที่กล่าวถึงโดยกลุ่ม ปรัชญานิยมเชิงตรรกะ (logical atomism), ปรัชญานิยมเชิงตรรกะ(logical positivism), ภาษาวិเคราะห์ (linguistic analysis) เริ่มจากแนวคิดของ เจ. เอ็ม. อี. แม็คทาการ์ต (J.M.E. McTaggart) ที่มีข้อโต้แย้งเรื่องความไม่มีจริงของเวลา (unreality of time) ตีพิมพ์ในปี 1908 ข้อถกเถียงของเขาคือถูกแยกไปสู่

³³ สิริจิต บันเงิน, ความตายในทรรศนะของกามูร์, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ 2542, หน้า 39-45.

³⁴ Thomas Mautner, Dictionary of Philosophy (England : Penquin, 1999), p. 532.

³⁵ Edwards, Encyclopedia of Philosophy , Vol. 7-8, p. 135.

ทัศนคติต่างๆ เรื่องเวลา โดยนักปรัชญาวิเคราะห์ในยุคศตวรรษที่ 20 นักปรัชญาเหล่านี้เกือบทุกคนพยายามตอบปัญหาแนวคิดของ แม็คตากการ์ต ที่เป็นปฏิทรรศน์ (paradox) พวกเขาเห็นว่าข้อโต้แย้งเรื่องเวลาของแม็คตากการ์ต นั้นผิดพลาด (fallacious) แต่เป็นข้อผิดพลาดที่ลึกและหยั่งลงไปยังพื้นฐานของแนวคิดที่เดียว การจะหาคำตอบอันเพียงพอในการแก้ข้อโต้แย้งของแม็คตากการ์ตให้ได้ นั้นจะต้องเกิดจากการวิเคราะห์อย่างกว้างขวางในเรื่องมโนทัศน์เรื่องเวลา ไปพร้อมๆ กับมโนทัศน์อื่นๆ ที่เกี่ยวข้องอันเป็นความสนใจทางปรัชญา เช่น การเปลี่ยนแปลง (change) สารัตถะ (substance) เหตุการณ์ (events) ประพจน์ (Proposition) ความจริง (truth) เป็นต้น³⁶

1. ปฏิทรรศน์ของแม็คตากการ์ต (McTaggart's Paradox)

แนวคิดเรื่องเวลาของเขาหมายถึง ข้อเท็จจริง 2 ประเภท คือ ซึ่งเขาเห็นว่าทั้งสองแนวคิดนั้นต่างก็ไม่สมเหตุสมผล ปฏิทรรศน์นี้พาเขาไปสู่แนวคิดของเกี่ยวกับความไม่จริง (unreal) ของเวลา โดยใน A-series นั้นเขาใช้วิธีการโต้แย้งทางภาษา และใน B-series นั้นเขาพิสูจน์ความไม่สมเหตุสมผลกับความจริงเรื่องการเปลี่ยนแปลง³⁷

1.1 A-Series : เวลาที่มีลักษณะเคลื่อนไหว (Dynamic Temporal)

อดีตจนถึงปัจจุบัน เหตุการณ์ที่เป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคต ซึ่งเป็นการรับรู้เวลาที่มีลักษณะที่เปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวและมีกาล (Dynamic and Tensed) ซึ่งเป็นสาเหตุหรือแกนหลักของการเปลี่ยนแปลง และมีอยู่อย่างชั่วคราว ดังนั้นเหตุการณ์จึงถูกแทนในฐานะที่เป็น อดีต ปัจจุบัน และอนาคต และเปลี่ยนแปลงต่อไปอย่างต่อเนื่อง ความเป็นปัจจุบันจะกลายเป็นอดีต เมื่อ อนาคต กลายเป็นปัจจุบัน และอดีตก็ยิ่งเป็นอดีตมากขึ้นไปอีก ลักษณะการเปลี่ยนแปลงทางเวลาที่ปรากฏในภาษา เช่น สายน้ำแห่งเวลา (the river of time) หรือเวลาโบยบินไป (time flies) เป็นต้น ซึ่งถือเป็นมโนทัศน์เรื่องเวลาที่มีลักษณะที่เคลื่อนไหวไม่หยุดนิ่ง และเป็นรากทางความคิดของมนุษย์ ซึ่งปรากฏในศาสนา ปรัชญา งานศิลปะ และภาษา

1.2 B-Series : เวลาที่หยุดนิ่ง (Static Temporal)

ข้อเท็จจริงเรื่องความสัมพันธ์ทางเวลาของ ความก่อน และ ความหลัง ระหว่างเหตุการณ์ เหตุการณ์ไม่สามารถเปลี่ยนตำแหน่งทางเวลาได้ เป็น การรับรู้เรื่องเวลาที่หยุดนิ่งและไม่มิตินทางกาล (Static and tenseless way of conceiving Time) แต่กระนั้น สิ่งที่ปรากฏขึ้นและจบลงนั้น ก็เกี่ยวข้องกับโครงสร้างที่ตายตัวและมีลำดับ ซึ่งก่อให้เกิดความสัมพันธ์แบบ "ก่อนและหลัง" แนวคิดเช่นนี้เป็นแนวคิดที่ประวัติศาสตร์ของโลกถูกมองโดยการกำหนดของพระเจ้า ว่าเหตุการณ์ทั้งหลายในโลก

³⁶ Gale, Philosophy of Time , p. 65.

³⁷ Edwards, Encyclopedia of Philosophy, Vol. 7-8, p. 127.

ล้วนถูกกำหนดไว้แล้ว ณ เวลาใดเวลาหนึ่ง แนวคิดนี้ปรากฏในภาษาเช่นกัน ซึ่งความสัมพันธ์เชิงเวลา ที่ ความมาก่อน มาหลัง นั้นบรรยายได้โดย ข้อความที่เป็นจริงหรือเท็จ ที่ไม่เกี่ยวข้องกับเวลา

ปัญหาก็คือว่าจะนำแนวคิดทั้งสองซึ่งแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิงในแง่ของการรับรู้และการพูด มาเชื่อมโยงสัมพันธ์กันอย่างไร ในการแก้ปัญหานี้ นักวิเคราะห์ต้องตรวจสอบตรรกะทางภาษาที่บอกเวลาและไม่บอกเวลา และดูว่าการพูดที่แตกต่างกันทั้งสองลักษณะนี้สัมพันธ์กันอย่างไร อย่างไรก็ตาม สมมติฐานทั้งสองของเขามีทั้งแง่บวกและลบ แง่บวกคือเขาอ้างว่าสมมติฐานของเขาถูกต้อง แต่ในแง่ลบ มันเป็นสมมติฐานที่ขัดแย้งกัน ในที่นี้ข้อสรุปก็คือว่า " มโนทัศน์ใดที่ขัดแย้งในตัวเอง ย่อมไม่ใช่เป็น ความจริง "³⁸

2. วิต겐สไตน์ (Wittgenstein)

เสนوبرัชญาเป็นจุดแยกที่ฉีกแนวไปจากแนวทางดั้งเดิมในการศึกษาเรื่องเวลา ในหนังสือ Blue Book และ Philosophicus Investigation เขาพยายามแสดงให้เห็นว่า " ทำไมต้องมีคำถามว่า เวลาคืออะไร " เขาเห็นว่าคำถามนี้เป็นคำถามที่ประหลาด ในประเด็นนี้ วิต겐สไตน์ ให้คำตอบว่า ออกัสตินหลงทางไปเกี่ยวกับภาษา เพราะมีกฎไวยากรณ์ที่ไม่ลึกซึ้งอะไรเกี่ยวกับ " การแสดงความออกัสตินที่วิต겐สไตน์เห็นคือ ความคาดหวังที่จะให้ไวยากรณ์ทางภาษาที่ใช้เกี่ยวกับเวลานั้น เหมือนกับการใช้ภาษาในลักษณะอื่นๆ การเย้ยหยันปัญหานี้เขาเสนอว่า เราต้องเตือนตัวเองว่า เรากำลังใช้ภาษาอะไรในบริบทอย่างไร³⁹

2.2.2 มโนทัศน์เรื่องเวลากับวิทยาศาสตร์

ในทางวิทยาศาสตร์ฟิสิกส์ ไอน์สไตน์ เอ็ดดิงตัน อเล็กซานเดอร์ บรอด และท่านอื่นๆ พบว่า เวลาและเทศะ (Time and Space) ไม่สามารถแยกออกจากกันได้ คือต้องมีเวลา เทศะ และสสาร อยู่ร่วมกัน ความคิดเชิงนามธรรมเรื่องเวลา ซึ่งมีศูนย์กลางที่เราคิดเป็นหนึ่งในแนวคิดพื้นฐานวิทยาศาสตร์ยุคใหม่ ที่ว่าเวลามี 1 มิติ (one – dimentional) ไอน์สไตน์กล่าวว่า โลกมี 4 มิติคือเทศะมี 3 มิติ และมิติที่ 4 คือเวลา⁴⁰ และหากอินทรีย์ภาพท่องเที่ยวไปในอวกาศ ความยาวนานของเวลาที่ใช้ในการท่องเที่ยวจะเป็นเวลาเพียงชั่วครู่เท่านั้น หากการเคลื่อน

³⁸ Gale, Philosophy of Time, pp. 86-97.

³⁹ Ibid., p. 5.

⁴⁰ สิงห์หน คำขาว, ปรัชญา, (กรุงเทพฯ : กรุงเทพมหานครการพิมพ์, 2519), หน้า 151.

ที่ของยานใกล้ความเร็วแสง⁴¹ วัตถุที่เคลื่อนที่หรือเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงอยู่ในจักรวาล มีเวลาเฉพาะของตน (Individual Time) ซึ่งแตกต่างจาก เวลาสากลของโลก⁴² ในทางฟิสิกส์นั้น การวัดเวลาเป็นเรื่องพื้นฐานที่สุด และทฤษฎีที่พยายามอธิบายการวัดเวลา ก็เป็นพื้นฐานของทฤษฎีทั้งหมดเช่นกัน⁴³

อย่างไรก็ตามนักวิทยาศาสตร์และนักปรัชญาก็ค่อยๆก้าวมาถึงข้อสรุปที่นำฉงน กล่าวคือ หากวัตถุทุกอย่างเป็นผลรวมของสมบัติต่างๆของวัตถุ สมบัติต่างๆของวัตถุมีอยู่เพียงเฉพาะในจิตของเราเท่านั้น ดังนั้นโลกแห่งวัตถุคือ สสาร พลังงาน อะตอม และดวงดาวต่างๆก็ไม่มีอยู่จริง มีอยู่เฉพาะในจิตสำนึก ซึ่งเป็นโครงสร้างของสัญลักษณ์ต่างๆ อันเกิดจากอายตนะของมนุษย์ และถึงแม้ว่า " เวลา " เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับระเบียบของสากลจักรวาล แต่ความคิดเรื่องเวลามีจุดกำเนิดอยู่ในจิตของมนุษย์⁴⁴

ความคิดเรื่องเวลาของเราเกี่ยวข้องโดยตรงกับกระแสความคิด ด้วยข้อเท็จจริงที่ว่า กระบวนการความคิดมีรูปแบบ คือลำดับที่เป็นเส้นตรง (A linear sequence) การรับรู้หรือตระหนักรู้เรื่องเวลา ที่เป็นสัญชาตญาณ ในคุณสมบัติที่มีลักษณะเป็นเส้นตรงนี้ เราสามารถจดจ่อได้เพียงหนึ่งเรื่องในขณะหนึ่งๆ และมาสามารถจดจ่อเป็นเวลานานๆ โดยไม่เบี่ยงเบนความจดจ่อนี้ไปได้⁴⁵

ไอน์สไตน์ได้พิสูจน์ต่อไปจากเหตุผลทำนองนี้จนถึงที่สุด โดยแสดงให้เห็นว่าแม้อวกาศและเวลา (กาล) ก็เกิดขึ้นโดย อัจฉตมติกญาณ (intuition) ของเราเอง ไม่ต่างไปจากความคิดในเรื่องสี รูปร่าง ขนาด อวกาศมิได้เป็นความจริงแบบวัตถุวิสัย (objective reality) หากเป็นเพียงลำดับของการเกิดหรือการเรียงตัวของวัตถุเท่านั้น และ "เวลา" ก็ไม่ได้มีอยู่เป็นเอกเทศ แต่เป็นเพียงลำดับของเหตุการณ์ซึ่งเราวัดได้เท่านั้น⁴⁶

⁴¹ สมภาร พรหมทา, ความเร่งลับของเวลา : เป็นไปได้หรือไม่ที่จะย้อนกลับไปในกาลเวลา, หน้า 57.

⁴² Whitrow, The Natural Philosophy of Time, p. 41.

⁴³ Ibid., p. V.

⁴⁴ Ibid., p. 47.

⁴⁵ Ibid., p. 115.

⁴⁶ Lincoln Barnett, The Universe and Dr. Einstein (New York : Time Incorporated, 1962) แปลโดยสภาวิจัยแห่งชาติ, หน้า 10.

ชีวิตมนุษย์ในกรอบ เวลา-อวกาศ แบบวิทยาศาสตร์ตามทฤษฎี “ การขยายตัวของเวลา ” (Time-Dilation) กล่าวว่า เวลานั้นดูเหมือนมีอยู่เป็นเอกเทศจากประสบการณ์การรับรู้ของมนุษย์ เพราะการรับรู้ของเราทำงานในกรอบอ้างอิงกรอบเดียว (กรอบอ้างอิงนี้หมายถึงการที่เราอยู่ในกรอบของโลกและจักรวาลนี้ที่เคลื่อนที่ไปด้วยทิศทางและความเร็วเฉพาะของมันซึ่งอาจต่างจากกาแล็กซีอื่น ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าโลกและจักรวาลที่เราอยู่นี้เป็นกรอบอ้างอิงทางเวลาและอวกาศกรอบหนึ่ง – ผู้วิจัย) ดังนั้นเวลา จึงดูเหมือนสม่ำเสมอ (constant) และสัมบูรณ์ (absolute) นี้คือมายา จิตของเราถูกลวงมานับศตวรรษ จนกระทั่งไอน์สไตน์พบว่า เวลานั้นสัมพัทธ์ และโลกมี 4 มิติ อย่างไรก็ตามในความเป็นจริงเราไม่อาจมองเห็นมิติทั้ง 4 ได้ ดังนั้น จิตสำนึกของเราจึงยังยึดกับกายภาพ ที่อยู่ในกรอบอ้างอิงเพียงกรอบเดียว ทฤษฎีการขยายตัวของเวลาต้องการบอกว่า “ การรับรู้ ” ของมนุษย์เรื่องเวลาโดยสัมพันธ์กับการเคลื่อนไหวของจักรวาลของเรานั้นมีข้อจำกัดเวลาที่เรารับรู้ ไม่ใช่เวลาจริงเพราะกระบวนการเคลื่อนไหวของโลกและดาวต่างๆที่หมุนไป เป็นระบบของจักรวาลเดียว การที่เราเห็นความสม่ำเสมอของเวลา และเวลาชุดเดียวจนเสมือนว่าเวลานั้นสัมบูรณ์นั้นเป็นข้อจำกัดของการรับรู้มนุษย์

ผลทางปรัชญาที่เกิดขึ้นจากการค้นพบของไอน์สไตน์ นำบทสรุปมาสู่ข้อโต้แย้งของปามีเนเดสและเฮราคลิตุส เพราะปรากฏว่าในโลกกายภาพเป็นไปโดยสอดคล้องกับแนวคิดของเฮราคลิตุส ที่กล่าวว่า ทุกสรรพสิ่งมีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ และพบว่า อริสโตเติลและกาลิเลโอผิดพลาด ที่กล่าวว่าวัตถุนั้นมีการหยุดนิ่ง ที่จริงแล้ววัตถุนั้นเคลื่อนไหวโดยสัมพันธ์กับวัตถุอื่นเสมอ ดังนั้นเหตุการณ์และกระบวนการใดๆในจักรวาล ไม่ได้เกิดขึ้นพร้อมกันอย่างคู่ขนานในเวลาเดียวกัน 1 ปีในโลก อาจเป็นเพียง 1 วินาทีในกาแล็กซีอื่น ในจักรวาลมีความจริงและ กรอบ เวลา-อวกาศอันมากมาย ⁴⁷

สรุปแนวคิดเรื่องเวลาทางตะวันตก

เห็นได้ว่านักคิดสำคัญในยุคต่างๆ ที่ผ่านมามีแนวคิดที่แตกต่างกันในแง่ความมีอยู่ ของเวลา การวัดเวลา ทิศทางของเวลา ความสัมพันธ์เรื่องเวลาและการรับรู้ของมนุษย์ มีความพยายามในการอธิบายเวลาอย่างภววิสัยและอัตวิสัย ซึ่งแยกประเด็นได้ดังนี้

1. เวลาเชิงภววิสัย ซึ่งไม่เกี่ยวข้องกับการรับรู้ของมนุษย์

1.1 แนวคิดเรื่องความมีอยู่ของเวลาอย่างเป็นเอกเทศในฐานะสสาร

⁴⁷ Time Dilation : Internet , p. 3.

อย่างหนึ่งโดยไม่อิงอาศัยหรือเกี่ยวข้องกับสิ่งอื่นใด มีอยู่โดยตัวเองและมีลักษณะเป็นนิรันดร เช่น ในแนวคิดของเพลโตและนิวตัน

1.2 ความมีอยู่ในฐานะที่เป็นผลของการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงของ เหตุการณ์หรือวัตถุ เช่นเพลโตและไอบีนิซ

2. เวลาเชิงอัตวิสัย ซึ่งเกี่ยวข้องกับการรับรู้ของมนุษย์ ในขณะที่อริสโตเติล อธิบายเวลาโดยสัมพันธ์กับ " จิต " ที่รับรู้เวลาที่โดยที่จิตถูกกำหนดจากการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงของโลกกายภาพ ออกัสติน และกลุ่มนักปรัชญาสายประจักษ์นิยมกล่าวถึงเวลาคือผลจากการรับรู้ของจิตในลักษณะใดลักษณะหนึ่ง

แม้นิวตันจะมีอิทธิพลอย่างมากในการกำหนดความรู้ทางวิทยาศาสตร์ ทั้งในยุคของเขาและยุคต่อมา เป็นที่น่าสังเกตว่าแนวคิดเรื่องความมีอยู่อย่างสัมบูรณ์ของเวลานั้นกลับได้รับการโต้แย้งจากนักฟิสิกส์สมัยใหม่ มโนทัศน์เรื่องเวลาในยุคสมัยใหม่มักกลับมีแนวโน้มที่มีความเป็นจริงแบบอัตวิสัยมากขึ้น จนเป็นประเด็นสำคัญที่ยังถกเถียงกันต่อมาในวงการวิทยาศาสตร์ สาขาต่างๆ เช่นฟิสิกส์ จิตวิทยา ฯลฯ ในวงการปรัชญาเอง หากเกี่ยวเนื่องกับประเด็นมโนทัศน์เรื่องเวลาเชิงอัตวิสัยแล้ว มโนทัศน์เรื่องเวลาของคานท์กล่าวได้ว่าเป็นนักปรัชญาที่กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ชัดเจนและเป็นระบบมากที่สุดหนึ่ง แนวคิดของเขามีผลกระทบทั้งต่อผู้ที่เห็นด้วยและคัดค้าน

ผลกระทบของมโนทัศน์เรื่องเวลาของคานท์ในกลุ่มนักวิชาการ

นอกจากไฮเด็กเกอร์แล้ว นักคิดที่ได้รับผลกระทบทางความคิดจากมโนทัศน์เรื่องเวลา ของคานท์นั้นไม่ใช่มีเพียงนักปรัชญาเท่านั้น แต่ยังมีทั้งนักสังคมมนุษย์วิทยา และนักจิตวิทยา อีกด้วย

1. เดอร์ ไคม์ (Emile Derkheim) นักสังคมวิทยาได้นำประเด็นเรื่องเวลาในบริบททางปรัชญา โดยเชื่อมโยงกับแนวคิดเรื่องเวลาทางสังคม (social time) กับแนวคิดทางปรัชญาของคานท์ เขาเห็นเช่นเดียวกับคานท์ว่า จุดกำเนิดทางสังคมของเวลานั้นเป็นเงื่อนไขหนึ่งของจิต (category of the mind) เขาพยายามสนับสนุนและวิเคราะห์สังคมวิทยาในเชิงอภิปรัชญา และเห็นว่าเวลาไม่ใช่สิ่งที่เป็นสิ่งหยุดนิ่ง เวลาไม่ใช่ข้อเท็จจริงทางธรรมชาติที่อยู่ภายนอกตัวมนุษย์ การนำเสนอคำอธิบายเรื่องเวลาทางสังคมวิทยาและมนุษย์วิทยาของเขาเป็นแรงจูงใจให้มีการวิเคราะห์เรื่องชาติพันธุ์ในประเด็นเวลาทางสังคม และในการสร้างทฤษฎีเกี่ยวกับเวลาเชิงสังคมจนถึงปัจจุบัน⁴⁸

⁴⁸ Gell, The Antropology of Time, p. 3-5.

2. กูเยา (Guyau) ตลอดศตวรรษที่ 19 แนวคิดเรื่องเวลาของคานท์ที่กล่าวว่า เวลาเป็นเงื่อนไขอันจำเป็นของประสบการณ์ในภวรัฐโลกกายภาพนั้น ได้รับการวิพากษ์โดยนักจิตวิทยาชื่อกูเยา เขาไม่เห็นด้วยกับคานท์ที่ว่า เวลาคือ a priori อย่างเดียว หลังจากการตายของคานท์ได้สองปีได้กูเยาได้เสนอแนวคิดเรื่องเวลาใหม่ โดยเปลี่ยนประเด็นการศึกษาเรื่องเวลาโดยรอบความคิดคานท์ไปสู่มโนทัศน์เรื่องเวลาที่เป็นจริงขึ้น (หรือเป็นรูปธรรมในการทำความเข้าใจมากกว่าของคานท์ - ผู้วิจัย) เขาเห็นว่า เวลาคือผลของประสบการณ์ที่เรามีในภวรัฐโลก ซึ่งผลนี้เกิดจากวิวัฒนาการที่ยาวนาน เวลาเป็นผลของจินตนาการ เจตจำนง และความจำ เขาเสนอว่า เมื่อคนเราเริ่มตระหนักรู้เรื่องปฏิกริยาต่อความพึงพอใจและความทุกข์ใจ ลำดับของข้อมูลที่ได้รับมาทางประสาทสัมผัส จะนำไปสู่การรู้ว่าจะเกิดความพึงพอใจหรือความทุกข์ ซึ่งนำไปสู่ความคิดเรื่องสิ่งที่ตนกำลังจะรู้สึกได้ซึ่งคืออนาคต จุดเกิดทางจิตวิทยาของแนวคิดเรื่องเวลานั้นมาจากการที่มนุษย์มีความตระหนักรู้เรื่องความแตกต่างระหว่างความปรารถนาและความพึงพอใจ ไม่ใช่เป็นเงื่อนไขที่มีมาอยู่ก่อนแล้ว⁴⁹

3. จี เจ วิทโทรว (G. J. Whitrow) ไม่เห็นด้วยกับคานท์ในแง่ที่เห็นวามโนทัศน์เวลานั้น ไม่ใช่สิ่งนำไปอธิบายจักรวาลได้ เขาเห็นว่า อย่างไรก็ตาม เวลานั้นจะมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับจักรวาลและสามารถนำไปอธิบายจักรวาลได้ การที่คานท์นำมโนทัศน์เรื่องเวลามาสูจิต ในฐานะเงื่อนไขแห่งการรู้ทำให้ประเด็นที่จะนำไปสู่คำอธิบายเรื่องเวลาโดยสัมพันธ์กับจักรวาลนั้นอ่อนด้อยลง โดยเฉพาะปฏิทรรศน์เรื่องจุดกำเนิดทางเวลาของจักรวาลของคานท์

อย่างไรก็ตาม การโต้แย้งของกูเยาที่มีต่อมโนทัศน์เวลาของคานท์นั้น วิทโทรวเห็นว่าไม่มีน้ำหนักพอในการปฏิเสธมโนทัศน์นี้ของคานท์⁵⁰

4. เอิร์นส์ คาสซีเรอร์ (Ernst Cassirer) เป็นนักปรัชญาในกลุ่ม Neo-Kantian ได้ตีความทฤษฎีของคานท์ใหม่ เขากล่าวว่าคานท์มองเวลาในสภาวะนามธรรม ที่อยู่ในจิตว่าเป็นต้นแบบหรือสาเหตุของการรับรู้อย่างเป็นลำดับ เอิร์นส์เห็นว่าแทนที่จะนำอรรถนคติญาณมาเป็นพื้นฐานรองรับเชิงตรรกะของการรับรู้อย่างมีลำดับ เขากลับเห็นว่าลำดับเป็นสิ่งกำหนดรูปแบบของเวลา

5. เบราเวอร์ (Brouwer) ไม่เห็นด้วยกับเอิร์นส์ (Ernst) เขาเห็นด้วยกับคานท์ในประเด็น a priori ของเวลา และหันไปสูงสุดเริ่มต้นในการมองเวลาใหม่นั้นคือ จิต เขาเห็นว่าข้อ

⁴⁹ Whitrow, *The Natural Philosophy of Time*, p. 51.

⁵⁰ Ibid.

เท็จจริงทางจิตวิทยาของการทำงานของจิตคือการเอาจิตจัดจ้อยอย่างเป็นลำดับ ซึ่งเป็นเรื่องพื้นฐาน กระบวนการทางนามธรรมของจิตนี้เองที่นำไปสู่แนวคิดเชิงคณิตศาสตร์ การพัฒนาไปของคณิตศาสตร์นั้นแม้ว่าจะทำให้แนวคิดเรื่อง a priori ของอวกาศอ่อนด้อยลง แต่กลับสนับสนุนและยืนยันแนวคิดเรื่อง a priori ของเวลา

6. ซี ดี บรอร์ด (C.D. Broad) เห็นว่าแนวคิดของคานท์ยากที่จะยอมรับหรือเข้าใจได้อย่างชัดเจน ในแนวคิดที่ว่า การมีอยู่ของสิ่งเฉพาะใดๆ มีเพียงลักษณะทางเวลาปรากฏอยู่ มากกว่ามีลักษณะทางเทศะ (spatial) แนวคิดนี้บ่งเป็นนัยว่า ไม่มีสิ่งอะไรที่เปลี่ยนแปลง หรือไม่เปลี่ยนแปลง และไม่มีเหตุการณ์ สองเหตุการณ์ใดๆที่มาพื้นที่เป็นลำดับ หรือถูกแบ่งแยกโดยช่วงเวลา เขาเห็นว่าแม้ว่า แนวคิดของคานท์ เรื่องความเป็นอัตวิสัยของเวลา (subjectivity of time) นั้นจะมีคุณค่าทางวิชาการและสอดคล้องกันกับคำอธิบายของเขาเรื่องการรับรู้กระบวนการจัดการข้อมูลและตีความที่เกิดขึ้นในจิต แต่ บรอร์ดเห็นว่า แนวคิดนี้มีความเป็นไปได้น้อยกว่าความเป็นอัตวิสัยของเทศะ⁵¹ คานท์ไม่ได้บอกอะไรเกี่ยวกับเรื่องการจัดการของจิต ต่อข้อมูลทางประสาทสัมผัส และความเป็นสาเหตุ นอกจากการได้ความหมายด้าน เหตุการณ์ และกระบวนการและลำดับของเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นโดยตรง

2.3 มโนทัศน์เรื่องเวลาของคานท์

ในแวดวงวิชาการที่มีการศึกษาเรื่องเวลา แนวคิดเรื่องเวลาของคานท์เป็นสิ่งที่ต้องถูกนำมาถ่วงหรือศึกษาด้วยเสมอ เนื่องจากคานท์เป็นนักคิดคนหนึ่งที่เขาไปร่วมวงการถกปัญหาและเสนอแนวคิดนี้อย่างจริงจังและเป็นระบบ อย่างไรก็ตามแนวคิดเรื่องเวลาของเขานั้นไม่ได้เกิดขึ้นมาโดดๆ จากปัญหาอื่นทางปรัชญา ในทางตรงข้ามแนวคิดเรื่องเวลาของเขาเกิดขึ้นจากการถกเถียงปัญหาทางปรัชญาในยุคก่อนหน้าเขาและในยุคของเขา ในการวิเคราะห์เชิงปรัชญา แนวคิดใดๆเรื่องเวลาต้องเกี่ยวข้องกับทฤษฎีความรู้⁵² มโนทัศน์เรื่องเวลาของคานท์ก็เช่นกัน กรอบความคิดปรากฏอย่างชัดเจนใน Critique of Pure Reason ซึ่งเป็นงานที่เกี่ยวข้องกับญาณวิทยาโดยตรง

เพื่อให้เกิดความชัดเจนเกี่ยวกับที่มาทางมโนทัศน์เรื่องเวลาของคานท์ จึงมีประเด็นที่จะนำเสนอ ดังนี้

⁵¹ C.D. Broad, Kant and Introduction, p. 3-5.

⁵² Fraser, Of Time, Passion and Knowledge, p. 36. (...Critical philosophy, any opinion about time also implies a theory of knowledge.)

2.3.1 อิทธิพลที่นำคานาท์ไปสู่คำอธิบายเรื่องเวลา

2.3.2 ท่าทีทางปรัชญาของคานาท์ต่อมโนทัศน์เรื่องเวลา

2.3.3 กรอบแนวคิดเรื่องเวลาของคานาท์

2.3.1 อิทธิพลที่นำคานาท์ไปสู่คำอธิบายเรื่องเวลา

เกิดจากอิทธิพลและการเปลี่ยนแปลงเชิงปรัชญา สามารถแยกเป็นประเด็นได้

ดังนี้

1 การปฏิวัติแนวคิดของโคเปอร์นิคัส (Copernican Revolution)

2 ปัญหากำเนิดจักรวาลเชิงเวลา (Time and Universe)

3 ข้อถกเถียงเรื่องเวลาของนิวตันและไบบ์นิซ

4 อิทธิพลของฮิวม์

1 การปฏิวัติแนวคิดของโคเปอร์นิคัส (Copernicus Revolution)

แนวคิดนี้เป็นจุดเริ่มของรากฐานทางทฤษฎีทางญาณวิทยาและมโนทัศน์เรื่องเวลาของคานาท์ เพราะเป็นการปฏิวัติแนวคิดเรื่อง " จิต " (Mind) ของมนุษย์ไม่ให้เพียงสิ่งที่ถูกกำหนดหรือถูกกระทำจากสิ่งภายนอก แต่เป็นศูนย์กลางของการรับข้อมูลทุกประเภทที่เกี่ยวกับการมีประสบการณ์ คานาท์เชื่อว่าความคิดของเขานั้นเป็นการปฏิวัติทางปรัชญาเทียบได้กับการปฏิวัติทางดาราศาสตร์ของโคเปอร์นิคัส⁵³ ซึ่งกล่าวว่า ข้อมูลที่มนุษย์ได้มาเกี่ยวกับการเคลื่อนไหวของจักรวาลนั้น ก็คือการอนุมานว่าดวงอาทิตย์คือศูนย์กลางของจักรวาล โลกและดาวเคราะห์ดวงอื่นๆต้องหมุนรอบดวงอาทิตย์ ซึ่งคานาท์เห็นว่า แนวคิดนี้ทำให้เห็นว่า ในการทำงานของจิตนั้น จะเป็นจริงได้ก็ต่อเมื่อมันสอดคล้องกับธรรมชาติของวัตถุ หรือสิ่งที่มนุษย์รู้ได้ทางประสบการณ์ (objects of experience) คานาท์ปฏิวัติแนวคิดการรู้ของมนุษย์เช่นนี้ โดยคานาท์เสนอแนวคิดที่ว่า ประสบการณ์ทางจิต จะมีได้ก็กับสิ่งที่สอดคล้องกับภาวะหรือเงื่อนไขการ

⁵³ นิโคลัส โคเปอร์นิคัส (1473 - 1543) เป็นแพทย์และนักดาราศาสตร์ชาวโปแลนด์ เป็นผู้เสนอทฤษฎีศูนย์กลางจักรวาล (a heliocentric theory of universe) โดยที่ทฤษฎีของเขาให้ดวงอาทิตย์อยู่ใกล้ศูนย์กลางของจักรวาล แตกต่างจากทฤษฎีที่ให้โลกคือศูนย์กลางที่หยุดนิ่งของจักรวาล (geostatic) การรับรู้ของมนุษย์ในการเคลื่อนที่ของดวงดาวนั้น ล้วนไม่จริงอย่างที่เห็นแต่เป็นสิ่งที่ปรากฏให้เราเห็นอย่างนั้นเนื่องจากการหมุนไปของดวงดาวต่างๆในจักรวาล เท่ากับว่ามนุษย์ถูกลวงตาโดยกระบวนการเคลื่อนที่นั้น

ทำงานของจิต เหมือนกับการที่วิทยาศาสตร์จะตรวจสอบและตีความสิ่งใดได้ก็ต้องเป็นไปตามแผนการทางวิทยาศาสตร์ คานท์ยืนอยู่บนแนวคิดที่ว่าจิตสามารถรับรู้หรือมีประสบการณ์ต่อสิ่งใด ๆ ได้ สิ่งนั้นต้องสอดคล้องกับเงื่อนไขของกระบวนการทางจิต

คานท์กล่าวในบทสรุปของ Prolegomena ว่า กฎเกณฑ์ (หรือสิ่งที่มีอยู่ก่อนแล้วในจิต หรือ a priori) ของพุทธิบัญญัติ นั้นไม่ได้มาจากธรรมชาติ แต่พุทธิบัญญัติกำหนดกฎเกณฑ์นี้ต่อธรรมชาติ⁵⁴ และนี่คือฐานทางการเริ่มต้นแนวคิดญาณวิทยาของคานท์ซึ่งเป็นการฉีกแนวจากนักคิดสายประจักษ์นิยม

ในบทนำของ Critique of Pure Reason คานท์เขียนว่า

จนกระทั่งถึงบัดนี้ที่ความรู้ทั้งหมดของเราต้องสอดคล้องหรือปรับให้สอดคล้องกับวัตถุ ความพยายามใดในการค้นคว้าความรู้ที่มาก่อนประสบการณ์ (a priori) โดยมโนทัศน์ เกี่ยวกับวัตถุนั้น ซึ่งเป็นการขยายขอบเขตความรู้ของเรานั้น กลับล้มเหลว ดังนั้น เรามาลองดูว่าเราจะสามารถทำได้ดีขึ้นหรือไม่ หากเริ่มจากการคิดว่า วัตถุควรจะต้องสอดคล้องหรือปรับไปตามความรู้ของเรา (Kant)⁵⁵

2 ปัญหากำเนิดจักรวาลเชิงเวลา (Time and Universe)

ปัญหาเรื่องกำเนิดจักรวาลเป็นปัญหาใหญ่ทางปรัชญาปัญหาหนึ่ง ในการตอบปัญหานี้ย่อมเกี่ยวข้องกับเวลา ซึ่งเกี่ยวข้องกับการดำรงอยู่ของจักรวาล ประเด็นหนึ่งที่สำคัญในสิ่งที่คานท์เรียกว่า Antinomies สัมพันธ์กับปัญหาเรื่องเวลา อวกาศและความเป็นสาเหตุ มีข้อโต้แย้งที่เป็นปฏิทรรศน์ (Paradox) คือจักรวาลมีจุดกำเนิดทางเวลา และจักรวาลไม่มีจุดกำเนิดทางเวลา⁵⁶

1 จักรวาลมีจุดกำเนิดทางเวลา เพราะหากไม่มีจุดกำเนิดทางเวลาก็เท่ากับว่าในอดีตมีชุดของเหตุการณ์อันไม่จำกัดเกิดขึ้นมาและผ่านไปแล้ว แต่ชุดของเหตุการณ์อันไม่จำกัดนั้นมีข้อเท็จจริงว่ามันไม่สามารถจะเสร็จสมบูรณ์ได้ ดังนั้นมันก็เป็นไปไม่ได้ที่ชุดของเหตุการณ์อันไม่จำกัดนี้จะได้ผ่านพ้นไปแล้ว ดังนั้นจักรวาลจึงควรมีจุดกำเนิดทางเวลา

⁵⁴ James Gordon Clapp, Introduction to Kant, Foundation of Western Thought; Six Major Philosophy (New York : Alfred A Knapf, 1964), p. 709 - 710. (...The Intellect does not derive its laws (a priori) from nature, but prescribes them to nature.)

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Edwards, Encyclopedia of Philosophy, Vol. 7-8, p. 130.

2 จักรวาลไม่มีจุดกำเนิดทางเวลา เพื่อที่ว่าจะได้มีจุดของเหตุการณ์ที่จบอย่างสมบูรณ์และได้ดำเนินผ่านไปแล้ว เนื่องจากคานท์เชื่อว่าการจะมีโลกมาอย่างที่กำลังมีอยู่นี้ได้จะต้องมีจุดของเหตุการณ์ที่จบสมบูรณ์ได้ผ่านไปแล้ว และหากว่าโลกมีจุดกำเนิดทางเวลา ก็เท่ากับว่าก่อนหน้าทีโลกจะเกิดมาเวลาก็ว่างเปล่า ถ้าเช่นนั้นจะมีเหตุผลใดที่อยู่ๆ โลกควรจะเกิดมีขึ้นมา ณ จุดเวลาที่มันกำเนิดในเวลานั้น ไม่ใช่เวลาอื่น

คานท์เห็นว่า มีคนมากมายพยายามขยายขอบเขตของความรู้มนุษย์เกินกว่าขอบเขตของประสบการณ์ เช่น การกล่าวว่า โลกของเราต้องมีจุดเริ่มต้น หรือเวลาเริ่มต้น คานท์กล่าวว่าเรื่องอย่างนี้เกินอำนาจของเขา งานของเขาจะเกี่ยวข้องกับจิต ความคิดบริสุทธิ์ และความคิดเชิงนามธรรมของจิต คานท์เห็นว่าเขาไม่จำเป็นต้องไปไกลกว่านี้ในการได้รับความรู้อย่างสมบูรณ์ เพราะเขาต้องรับความรู้ซึ่งอยู่ในตัวเขาเองแล้ว ตรรกะแบบธรรมดาเป็นตัวอย่งที่ทำให้เห็นว่า การกระทำของจิตทั่วไป นั้นทำงานเองอย่างสมบูรณ์และเป็นระบบ⁵⁷

คานท์ เห็นว่า ความคิดเรื่องเวลานั้นนำไปอธิบายจักรวาลไม่ได้ แต่ความคิดเรื่องเวลาเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการทางจิตในการจินตนาการ หรือในการรับรู้โลก และ เวลา มีความจำเป็นต่อประสบการณ์ในการรับรู้สรรพสิ่งในโลก⁵⁸ จะเห็นได้ว่าข้อเสนอทั้งสองเรื่องจักรวาลมีจุดกำเนิดทางเวลาหรือไม่มีนั้น ต่างก็ความเป็นไปได้ทั้งนั้นหากใช้วิธีคิดเชิงตรรกะเช่นนี้ แต่ในความจริงจะเป็นไปได้อย่างไร คานท์จึงกล่าวว่า การนำเรื่องเวลาไปสัมพันธ์กับปัญหาเรื่องจักรวาลนั้นทำไม่ได้ และไม่สามารรถนำไปสู่การตอบปัญหาเรื่องจักรวาลหรือเรื่องเวลาได้เลย นี่จึงเป็นอีกประเด็นที่ทำให้คานท์ นำมโนทัศน์เรื่องเวลามาสู่จิต

3 ข้อถกเถียงเรื่องเวลาของนิวตันและไอบ์นิซ

แนวคิดนิวตัน เรื่องเวลาสัมบูรณ์ (absolute time) เพราะมีอยู่ก่อนเหตุการณ์ แนวคิดเวลาของไอบ์นิซ ที่เป็นเวลาสัมพัทธ์ (relational time) เพราะเหตุการณ์มีอยู่ก่อนเวลา นอกจากนั้นไอบ์นิซและเดสการ์ตตีความการรับรู้ของมนุษย์เช่นเดียวกับกลุ่มสัญนิยมว่า "คือรูปแบบอันลึกลับของการคิด" และเห็นว่าการรับข้อมูลทางประสาทสัมผัสทั้งห้าบางครั้งก็ชัดเจนแต่

⁵⁷ Raymond B Blankney, *An Immanuel Kant Reader*, (New York : Harper & Brothers, 1960), p. 6.

⁵⁸ Whitrow, *The Natural Philosophy of Time*, p. 31. (...our idea of time is inapplicable to the universe itself, but time is merely a part of our mental apparatus for imagining or visualizing the world.)

ไม่เคยกระจำง ซึ่งแนวคิดเช่นนี้ไม่ถูกต้องต่อลักษณะแท้จริงของเวลา ในทรรศนะของไลบ์นิซเห็นว่าเวลา นั้นเป็นระบบของความสัมพันธ์ ซึ่งเป็นผลมาจากเหตุการณ์⁵⁹

คานท์ประสานแนวคิดทั้งสอง โดยได้รับอิทธิพลจากนักคณิตศาสตร์ชื่อลีโอนาร์ด อูเลอร์ (Leonard Euler) ที่กล่าวว่า เวลา-อวกาศ คนรู้ไม่ได้ทางประสาทสัมผัส จึงคิดเอาไม่ได้แต่ต้องอนุมานเอาว่ามีอยู่ในลักษณะของนิวตัน เวลาไม่ได้มาจากประสบการณ์ที่รู้ได้ทางผัสสะ แต่กำหนดการรับรู้ของผัสสะ เวลาไม่ใช่ภาววิสัย แต่มีอยู่ในฐานะที่เป็นกฎเกณฑ์ภายในที่มีอยู่ในจิต เราสามารถคิดเรื่องการเปลี่ยนแปลงได้ในเวลา แต่เราไม่สามารถคิดเรื่องเวลาได้โดยผ่านการเปลี่ยนแปลง⁶⁰ เวลา-อวกาศ คือคุณสมบัติของการรับรู้และจินตนาการ (perception and imagination) ที่มนุษย์ได้มาอยู่ในจิตตามธรรมชาติ เขาให้จุดนี้ในการประนีประนอมข้อโต้แย้งทางเวลา-อวกาศ ระหว่างนิวตัน และ ไลบ์นิซ ความคิด คานท์ ถูกต้องในแง่ที่กล่าวว่าเวลา เป็นหลักการทางความคิดของมนุษย์ที่มีมาก่อนการมีประสบการณ์ (Apriori principle of thought)⁶¹

จากประเด็นดังกล่าวจึงพอจะสรุปได้ว่าคานท์เห็นด้วยกับนิวตันในแง่ที่ว่าเวลาเป็นสิ่งที่จำเป็นต้องมีอยู่ และมีลักษณะสากล แต่ความมีอยู่นั้นไม่ใช่มีอยู่เหมือนกับการมีอยู่ของวัตถุเช่น แก้วน้ำที่วางอยู่บนโต๊ะ แต่เป็นสิ่งที่อยู่ในจิตในฐานะของคุณสมบัติหรือเงื่อนไขของการรับรู้ซึ่งคล้ายความคิดของไลบ์นิซ ด้วยคุณลักษณะและความสำคัญในประเด็นดังกล่าว มโนทัศน์เรื่องเวลาของคานท์จึงเสมือนการประนีประนอมความคิดของทั้งนิวตันและไลบ์นิซ

4 อิทธิพลของฮิวม์

จากแนวคิดเรื่องความเป็นไปไม่ได้ของการรู้เรื่องความเป็นสาเหตุเชิงประจักษ์ของฮิวม์ นำไปสู่แนวคิดเรื่องการทำงานของจิตใน Prolegomena and Critique ของคานท์ดังที่คานท์กล่าวว่า “เพราะฮิวม์ที่ทำให้ผมตื่นจากความหลับไหลและได้นำผมไปสู่ทิศ

⁵⁹ Edwards, Encyclopedia of Philosophy, Vol. 7-8, p. 307.

⁶⁰ Fraser, Of Time, Passion and Knowledge, p. 35. (...Time is not something objective and real but something resting on an internal law of the mind. The possibility of change is thinkable only in time, time is not thinkable through changes, but only vice versa.)

⁶¹ Time Dilation : Internet, pp. 1-3.

ทางใหม่ในการศึกษาด้านปรัชญา⁶² และการเปลี่ยนแปลงประเด็นของคานท์ในเรื่องความเป็นสาเหตุให้มาอยู่ในจิตนี้เองที่เป็นจุดกำเนิดของมโนทัศน์เรื่องเวลาด้วยเช่นกัน

ข้อโต้แย้งของฮิวม์ นำไปสู่แนวคิดของคานท์ ในเรื่อง

1 ความคิดเรื่องความสัมพันธ์ของเหตุและผล (connection of cause and effect) ว่าไม่ใช่เป็นเพียงความคิดที่เราได้จาก การสรุปความสัมพันธ์ของสิ่ง (วัตถุ) ต่างๆ (abstractly of relation between things)

2 อภิปรัชญาเป็นจุดเริ่มและจุดสุดท้ายของแนวคิดเรื่องเหตุและผล

3 ความคิดไม่ได้มาจากประสบการณ์เท่านั้นแต่มาจาก "จิต"

จากจุดนี้คานท์กล่าวว่าเขาได้พบวิธีแก้ปัญหาของฮิวม์แล้ว ไม่เพียงแต่เฉพาะเรื่องเหตุและผลเท่านั้น แต่ได้พบกับทัศนะเกี่ยวกับ "หน้าที่ทางเหตุผลของจิตทั้งหมด " หรือเหตุผลบริสุทธิ์นั่นเอง⁶³

คานท์รู้ว่าหากเราอนุมานอย่างเช่นที่ฮิวม์ได้ทำว่าในการสร้างมโนทัศน์ขึ้นของจิตจะต้องเป็นไปในลักษณะที่ถูกกำหนดโดยวัตถุที่ถูกรับรู้ จะไม่มีทางแก้ปัญหาเรื่องการมีความรู้ไปได้ ทฤษฎีของฮิวม์อาจใช้ได้กับวัตถุที่เรารับรู้ได้โดยตรง หากถามว่า "ฉันรู้ได้อย่างไรว่าแก้วนั้นสีน้ำตาล" เราตอบว่า ก็เพราะเราเห็นมัน เมื่อมีการอ้างถึงประสบการณ์ดังตัวอย่างปัญหาก็จบเพราะเราเชื่อว่าประสบการณ์ให้ความรู้บางอย่างที่เป็นไปตามความจริงของสิ่งนั้นๆ แต่มีความรู้บางอย่างที่ไม่เป็นเช่นนั้น เช่นข้อเท็จจริงที่ว่า "เส้นตรงคือระยะทางที่สั้นที่สุดระหว่างจุดสองจุด" เป็นข้อความที่เราไม่สามารถมีความรู้ได้โดยมีประสบการณ์ในการพิสูจน์เส้นตรงทุกๆ เส้น ฮิวม์คิดว่า "จิต" มนุษย์นั้นไม่ใช่สิ่งที่สามารถ "ทำงานได้" หรือ "เป็นผู้กระทำ" เพราะเชื่อว่าจิตทำหน้าที่เพียงรับข้อมูลจากวัตถุเท่านั้น และเป็นข้อมูลของวัตถุเฉพาะ แต่ที่จริงแล้วคานท์เชื่อว่า "จิต" ทำหน้าที่ตัดสิน (make judgment) เกี่ยวกับวัตถุนั้น (อาจจะเรียกการตัดสินนี้ว่า การคิดหรือการตีความข้อมูลของวัตถุ – ผู้วิจัย) หรือแม้แต่วัตถุที่จิตยังไม่ได้มีประสบการณ์ในการรับรู้เลย ความรู้มากมายทางวิทยาศาสตร์ให้ความรู้ที่แท้จริงเกี่ยวกับธรรมชาติแก่เราโดยที่เราไม่สามารถใช้คำอธิบายชุดเดียวที่ว่า " จิตต้องมีความรู้โดยการมีประสบการณ์ตรงในการรับรู้ทางประสาทสัมผัส" เช่นข้อเท็จจริงทางคณิตศาสตร์ ดังนั้นคานท์จึงเห็นว่า ต้องมีคำอธิบายที่สมเหตุสมผลชุด

⁶² Blankney, Raymond B. An Immanuel Kant Reader, p. 8. (...It was the memory of David Hume that first interrupted my dogmatic slumber and gave new direction to my studies in the field of speculative philosophy.)

⁶³ Ibid.

อื่นที่ไม่ใช่แบบของฝ่ายประจักษ์นิยมแบบสุดขั้วอย่างฮิวม์ นั่นคือ การอธิบายว่า " วัตถุจะต้องถูกรับรู้โดยเป็นไปตามการทำงานของจิต "⁶⁴

ในแง่นี้คานท์ไม่ได้หมายความว่า " จิต " สร้างวัตถุขึ้น หรือมีข้อมูลบางอย่างแล้วในจิตหรือมโนภาพที่มีอยู่แล้วในจิต (innate ideas) คานท์เห็นด้วยกับฮิวม์ที่ว่า การมีความรู้นั้นต้องเริ่มที่การมีประสบการณ์ สำหรับคานท์ " จิต " คือ ผู้กระทำ (active agent) ที่กระทำบางอย่างต่อวัตถุที่ถูกจิตรับรู้ จิตมีโครงสร้างบางอย่างที่กระทำวัตถุเพื่อที่เราจะได้มีการรับรู้วัตถุนั้นๆ จิตเป็นตัวจัดการประสบการณ์

2.3.2 ท่าทีทางปรัชญาของคานท์ต่อมโนทัศน์เรื่องเวลา

การตอบปัญหาเรื่องเวลาของคานท์ เป็นการประนีประนอมเหตุผลนิยมและประจักษ์นิยม ซึ่งสอดคล้องกับแนวทางปรัชญาทั่วไปของคานท์ซึ่ง มีทั้งส่วนที่เหมือนและแตกต่างจากแนวคิดทั้งสองดังกล่าว คานท์เป็นนักเหตุผลนิยมในแง่ที่เขาต้องการสร้างรูปแบบที่เป็นสากล (universal) มีอยู่ตลอดไป (eternal) และจำเป็น (necessary) ในความรู้ของมนุษย์ นั่นคือแนวคิดเรื่องเวลาของเขาจะมีคุณสมบัติเหล่านี้ เขาเป็นนักประจักษ์นิยมในแง่ที่พยายามจะสร้างเงื่อนไขที่เป็นจริง (actual conditions) สำหรับความรู้ทุกประเภท เพราะเวลาทำให้มนุษย์สามารถมีประสบการณ์ได้

2.3.3 มโนทัศน์เรื่องเวลาของคานท์จาก Critique of Pure Reason

- 1 หลักการเรื่องสิ่งพื้นฐานเชิงนามธรรม
- 2 คำอธิบายเชิงอภิปรัชญาของมโนทัศน์เรื่องเวลา
- 3 สรุปกรอบแนวคิดมโนทัศน์เรื่องเวลา
- 4 ประเด็นอื่นๆ ที่ขยายความเกี่ยวกับเวลาโดยคานท์

⁶⁴ Samuel E. Stumpf, Elements of Philosophy An Introduction (Second edition, Singapore : McGraw-Hill Book Company, 1988), pp. 424-425.

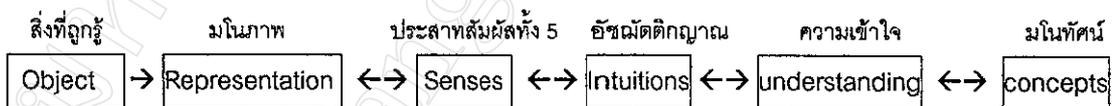
1 หลักการเรื่องสิ่งพื้นฐานเชิงนามธรรม (Transcendental Doctrine of Elements)⁶⁵

ในตอนนี้คานท์กล่าวถึงกระบวนการทำงานของจิตในการรู้วัตถุ และเป็นการนิยามศัพท์ของคานท์ด้วยเพราะเป็นการกล่าวถึงองค์ประกอบต่างๆของกระบวนการว่าคืออะไร มีชื่อเรียกอย่างไร

คานท์กล่าวว่า **ความรู้** ไม่ว่าจะ เป็นลักษณะใด หรือด้วยวิธีการใดก็ตามต้องสัมพันธ์กับวัตถุ (objects) **อิมมัตติตัญญาณ** (Intuition) คือตัวการแห่งความสัมพันธ์นั้น (มนุษย์รับรู้วัตถุภายนอกโดยผ่านอิมมัตติตัญญาณ) อิมมัตติตัญญาณคือเครื่องมือในการกำหนดความคิดทั้งหลาย แต่อิมมัตติตัญญาณ จะมีขึ้นก็ต่อเมื่อเรารับรู้วัตถุ

ความสามารถในการรับรู้ **มโนภาพที่เป็นตัวแทนวัตถุ** (Representation) โดยผ่านช่องทางต่างๆที่สัมพันธ์กับวัตถุ นั้นเราเรียกว่า **ความสามารถในการรับรู้ทางประสาทสัมผัส** (Sensibility) วัตถุเข้ามาสู่การรับรู้โดยการนี้ทำให้เกิดอิมมัตติตัญญาณในจิตเราซึ่งถูกคิดโดย **ความเข้าใจ**(understanding) และจากความเข้าใจก็นำมาสู่ **มโนทัศน์** (concepts)

รูป : แสดงกระบวนการรับรู้ของมนุษย์ตามคำอธิบายของคานท์

ความคิด (thoughts) ต้องสัมพันธ์กับ อิมมัตติตัญญาณ ในลักษณะเฉพาะของมันไม่ว่าโดยตรงหรือโดยอ้อมและต้องสัมพันธ์กับการรับรู้ทางประสาทสัมผัส เพราะไม่มีทางอื่นที่เราจะรับรู้วัตถุหรือถูกกระทบโดยวัตถุได้

⁶⁵ Immanuel Kant, "Transcendental Aesthetic Part I", Critique Of Pure Reason, translated by Norman Kemp Smith, (London : Macmillan, 1978), p. 65–67.

ผลของการกระทบของวัตถุต่อ ช่องทางการรับอารมณ์ (Faculty of Representation) ของเราเรียกว่า การรับรู้ทางประสาทสัมผัส (Sensations) อัจฉัตติกญาณที่สัมพันธ์กับวัตถุโดยผ่าน การรับรู้ทางประสาทสัมผัสนี้เรียกว่า ประจักษ์ (Empirical) และวัตถุของ อัจฉัตติกญาณเชิงประจักษ์ (empirical intuition) เรียกว่า ภาพปรากฏ (appearance) และ ภาพปรากฏที่เกิดจากการรับรู้ทางประสาทสัมผัส คานท์เรียกว่า วัตถุแห่งการถูกรู้ (Matter) สิ่งที่กำหนดความหลากหลายของภาพปรากฏที่ทำให้เกิดลำดับ เรียกว่า รูปแบบของการปรากฏ (form of appearance)

สิ่งที่ทำให้เกิดมีการรับรู้ทางประสาทสัมผัสและสามารถมีลำดับรูปแบบ อย่างเป็นอย่างหนึ่งย่อมไม่ใช่ตัวมันเอง แต่เป็น “สิ่งที่มีมาก่อนการมีประสบการณ์ (a priori)” เท่านั้นเพื่อให้การรับรู้ทางประสาทสัมผัสเกิดขึ้นได้ในจิต

คานท์เรียก มโนภาพที่เป็นตัวแทนวัตถุ⁶⁶ (Representation) ทั้งหมด ว่า บริสุทธิ์ (pure) ในลักษณะ ที่จิตทำงานได้อย่างมีอิสระในการตีความข้อมูล เพราะมโนภาพที่เป็นตัวแทนวัตถุ ไม่มีการรับรู้ทางประสาทสัมผัส รูปแบบบริสุทธิ์ของการรับสัมผัสทางจิตหรือการ รับสัมผัสของอัจฉัตติกญาณ (sensible intuitions) ต้องปรากฏอยู่ในจิตก่อนแล้ว และรูปแบบ บริสุทธิ์ของความสามารรถในการรับรู้ทางประสาทสัมผัส (pure form of sensibility) นี้อาจเรียกว่า อัจฉัตติกญาณบริสุทธิ์ (Pure Intuition)

2 คำอธิบายเชิงอภิปรัชญาของมโนทัศน์เรื่องเวลา (Time : Metaphysical Exposition of the Concept of Time)⁶⁷

1 เวลาไม่ใช่ความคิดเชิงประจักษ์ ที่ได้จากประสบการณ์ใดๆ หากเวลาไม่ถูกกำหนดไว้ก่อน ในฐานะ a priori ก็จะไม่สามารถรับรู้ มโนภาพที่เป็นตัวแทนของ วัตถุแห่งการถูกรู้ หรือภาพปรากฏ (representation) ได้ ไม่ว่าจะเข้ามาสู่การรับรู้ของเราพร้อมกัน หรือเข้ามาอย่างเป็นลำดับ ก็เพราะเวลา (เงื่อนไขทางเวลา) ถูกกำหนดไว้ก่อนแล้วหรือมีอยู่ก่อน

⁶⁶ ในที่นี้จะขอแปลคำว่า Representation ว่า เป็นภาพหรือสิ่งที่เป็นตัวแทนของวัตถุ แต่ภาพนี้เป็นสิ่งที่ปรากฏในจิตหลังจากที่ผู้รับสัมผัสจากวัตถุภายนอกแล้ว ดังนั้นคำว่า “มโนภาพที่เป็นตัวแทนของ วัตถุ” น่าจะเป็นคำที่เหมาะสมและใช้แทนกันได้

⁶⁷ Kant, “Transcendental Aesthetic Section II : Time” , Critique of Pure Reason, pp. 74–

แล้วในจิต เราจึงรับรู้ หรือให้สิ่งต่างๆเข้ามาปรากฏแก่จิตของเราได้ ในเวลาพร้อมกันหรือเข้ามา
 อย่างเป็นลำดับ

2 เวลาเป็นสิ่งที่เป็นตัวแทน หรือเป็นการปรากฏของอรรถัตติก
 ญาณทุกชนิด เราไม่สามารถขจัด หรือเคลื่อนย้ายเวลา (remove) แม้ว่าเราจะสามารถคิดได้ว่า
 เวลา คือ ความว่างเปล่าของปรากฏการณ์ (void of experience) ดังนั้นเราจึงถือว่า เวลาเป็น a
 priori ความจริงของปรากฏการณ์จะเป็นไปได้ก็ต้องปรากฏอยู่ในเวลาเท่านั้น ปรากฏการณ์อาจ
 จะหายไปแต่ เวลาไม่หายไปจากจิตได้ เพราะเป็นเงื่อนไขสากลของการที่ปรากฏการณ์จะเกิดขึ้น
 ได้ (universal condition)

3 หลักการที่เป็นไปได้ที่สัมพันธ์กับเรื่องเวลา หรือหลักการที่ยอมรับ
 กันทั่วไป (axioms) เรื่องเวลา ก็ขึ้นอยู่กับพื้นฐานอย่างจำเป็นของ a priori (a priori
 necessity) เวลาที่มีเพียง 1 มิติ เวลาที่ต่างกันนั้นไม่ใช่เวลาเดียวกัน (simultaneous) แต่เป็น
 ลำดับ (successive) คล้ายกับ เทศะ ที่ไม่ใช่ลำดับแต่เป็นความต่อเนื่อง หลักการเหล่านี้ไม่สามารถ
 เกิดจากประสบการณ์ เพราะประสบการณ์จะไม่ให้ความเป็นสากลอย่างตายตัว (strict
 universality) หรือเป็นความแน่นอนที่เป็นหลักการที่ยอมรับได้ (apodictic) อาจกล่าวได้ว่า
 ประสบการณ์บอกเราได้เพียงว่า มันคืออะไร แต่ไม่สามารถบอกเราได้ว่าทำไมมันต้องเป็นอย่าง
 นั้น หลักการเหล่านี้จะเป็นจริงได้ก็ต้องอยู่ในฐานะเป็น กฎเกณฑ์ เท่านั้น และภายใต้กฎเกณฑ์
 นี้เพียงอย่างเดียวที่เราจึงสามารถมีประสบการณ์ได้ และกฎเกณฑ์นี้กำหนดการมีประสบ
 การณ์ของเรา ไม่ใช่ประสบการณ์กำหนดกฎเกณฑ์⁶⁸

4 เวลาไม่ใช่สิ่งที่อยู่แยกไปจากตัวผู้รู้ หรือที่เรียกว่าเป็น มโนทัศน์ทั่ว
 ไป (general concept) แต่เวลา เป็นรูปแบบบริสุทธ์ของ การรับรู้สัมผัสของอรรถัตติกญาณ
 (sensible intuition) เวลาขณะต่างๆ คือส่วนต่างๆ ของเวลาเดียวกัน และสิ่งที่เป็นตัวแทนวัตถุ
 (Representation) ที่สามารถแสดงออกโดยผ่านวัตถุ ก็คือ อรรถัตติกญาณ

⁶⁸ Kant, Critique of Pure Reason, p.76. (...These principles are valid as rules under
 which alone experiences are possible; and they instruct us in regard to the experiences, not by
 means of them.)

อชฌัตติกญาณ คือ การแสดงออกของจิตซึ่งเปรียบเสมือนเป็นตัว แทนหรือรูปแบบหนึ่งของจิตที่เกิดขึ้นได้โดยการผ่านวัตถุหนึ่งๆหรือโดยอาศัยการรับรู้วัตถุ ยิ่งไป กว่านั้น มูลบทที่ว่า "เวลาที่ต่างกัน ไม่ใช่เวลาเดียวกัน" มูลบทนี้ไม่ได้เกิดจาก มโนทัศน์ ทั่วๆไป แต่เป็นมูลบทที่เกิดจากการสังเคราะห์ และมูลบทเช่นนี้ไม่สามารถเกิดจากมโนทัศน์เท่านั้น แต่ เป็นส่วนหนึ่งของอชฌัตติกญาณโดยตรง และเป็นส่วนหนึ่งของการแสดงตัวของเวลา

5 คำว่า " ความเป็นอนันต์ของเวลา " ไม่ได้บอกอะไรแก่เราหากไป กว่า การบอกว่า " ช่วงหรือระยะเวลา จะมีได้ก็โดย ผ่าน ขณะ หนึ่ง (one single time) ที่เป็น ฐานหรือเป็นจุดเริ่มต้นของมัน

ดังนั้นจุดกำเนิดเวลาจึงถือว่ามีได้ไม่จำกัด เมื่อมีการรับรู้วัตถุหรือมีวัตถุ มากกระทบประสาทสัมผัสทุกครั้งไป สิ่งที่ถูกรู้หรือสิ่งที่เป็นตัวแทนของวัตถุหรือการรับรู้วัตถุ จะ แสดงออกหรือปรากฏได้โดยผ่านความจำกัดเท่านั้น (นั่นคือความจำกัดที่ปรากฏในเวลาขณะ หนึ่งๆเมื่อวัตถุมากระทบประสาทสัมผัส) มโนภาพที่เป็นตัวแทนของวัตถุทั้งหมดไม่สามารถ ปรากฏได้โดยผ่านมโนทัศน์ต่างๆ เพราะมโนทัศน์มีลักษณะที่ปรากฏเป็นส่วนๆ ในทางตรงข้าม มโนทัศน์ต้องอยู่บนฐานของ การรับรู้ภายในหรือทางจิตได้โดยตรง (immediate intuition)

3 สรุปรอบแนวคิดมโนทัศน์เรื่องเวลาโดยคานท์⁶⁹

1 เวลาไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่ได้โดยตัวของมันเอง และไม่ใช่สิ่งที่ถูก กำหนดหรือมีอยู่อย่างภววิสัย เวลาเป็นเงื่อนไขเชิงอัตวิสัย อชฌัตติกญาณ (intuition) ต้องเกิด ขึ้นในเวลา เวลาเองก็เป็นอชฌัตติกญาณที่อยู่ภายในจิต (inner intuition) ซึ่งมีอยู่ก่อนการ ปรากฏของมโนภาพหรือภาพปรากฏ ดังนั้นเวลาจึงเป็น a priori

2 เวลาคือรูปแบบของประสาทสัมผัสภายใน (form of inner sense) นั่นก็คือเป็น อชฌัตติกญาณ และรูปแบบหนึ่งของสภาวะภายในจิต (inner state) เวลา ไม่ใช่สิ่งที่ถูกกำหนดจากประสบการณ์ภายนอก เวลาไม่เกี่ยวข้องกับรูปทรงหรือตำแหน่ง แต่เกี่ยว กับการปรากฏของมโนภาพในจิต อชฌัตติกญาณที่เกิดอยู่ภายในจิตไม่มีรูปร่าง เราแสดงลำดับ ของเวลาโดยเส้นตรงที่พุ่งไปข้างหน้าอย่างไม่มีที่สิ้นสุด (a line progressing to infinity) และเป็นชุด ของเหตุการณ์ 1 มิติ คุณสมบัติของเส้นตรงนี้ก็คือคุณสมบัติของเวลา ยกเว้นส่วนต่างๆของเส้น ตรงนั้นต่อเนื่องกันอย่างไม่ขาดสายแต่ส่วนต่างๆ ของเวลานั้นจะเป็นลำดับเสมอ จากข้อเท็จจริงนี้ เช่นกันที่ความสัมพันธ์ทางเวลาทั้งหมด สามารถแสดงออกในรูปของการรู้สิ่งที่อยู่ภายนอก

⁶⁹ Kant, Critique of Pure Reason, pp. 76–78.

(outer intuition) มันเป็นข้อพิสูจน์ว่า มโนภาพที่เป็นตัวแทนวัตถุ (ที่สัมพันธ์กับเวลานั้น) เป็นอชฌัตติกญาณโดยตัวของมันเอง

3 เวลา คือรูปแบบหนึ่งของเงื่อนไขที่มีมาก่อนประสบการณ์ (formal a-priori condition) ของจิต มโนภาพทุกประเภทเกิดจากข้อกำหนดของจิต (determination of the mind) ซึ่งถือเป็นสภาวะภายใน และเนื่องจากสภาวะภายในอยู่ภายใต้เงื่อนไขที่เป็นรูปแบบของอชฌัตติกญาณ ดังนั้นมโนภาพจึงอยู่ในเงื่อนไขของเวลา เวลาเป็นเงื่อนไขก่อนประสบการณ์ของภาพปรากฏหรือมโนภาพทุกอัน เวลาเป็นเงื่อนไขโดยตรงของการปรากฏของภาพปรากฏที่อยู่ภายใน นั่นคือวิญญาณ (souls) ดังนั้นจึงเป็นเงื่อนไขโดยตรงของภาพปรากฏภายนอก จากหลักการทำงานของจิต (inner sense) ทำให้การกำหนดรู้วัตถุทุกชนิดภายนอกนั้นต้องปรากฏอยู่ในเวลา

4. ประเด็นอื่นๆที่ขยายความเกี่ยวกับเวลาโดยคานท์⁷⁰

1.ความเป็นเงื่อนไขของเวลาในจิต เวลาเป็นเงื่อนไขก่อนการรับรู้ทางประสาทสัมผัสของปรากฏการณ์หรือภาพปรากฏทุกอย่าง มันเป็นเงื่อนไขแก่จิตในการรับรู้ภาพปรากฏที่ปรากฏอยู่ภายนอกตัวเราภาพที่ปรากฏภายนอกทั้งหมดนั้นปรากฏอยู่ในเทศะซึ่งถูกกำหนดโดยกฎเกณฑ์ที่มีก่อนประสบการณ์ (a priori) หากเราไม่ใช้การรู้จากภายในจิตของเราเอง และถือว่าวัตถุเป็นสิ่งที่มิได้อยู่โดยตัวของมันเอง ก็เท่ากับว่า "เวลา" ไม่มีความหมายอะไรหรือไม่มีเวลา ดังนั้นเวลาคือเงื่อนไขเชิงอชฌัตติก ซึ่งถือเป็นอชฌัตติกญาณ (intuition) ของมนุษย์ ซึ่งตอบสนองการกระทบหรือการรับรู้ทางประสาทสัมผัสตลอดเวลา นั่นคือทำให้จิตของเราสามารถถูกกระทบโดยวัตถุได้เสมอ และ เวลานั้น หากปราศจากผู้รู้หรือผู้รับสัมผัสแล้ว เวลา ก็ไม่มี⁷¹

2. ความสัมพันธ์ของเวลากับมโนภาพ ซึ่งสอดคล้องกับความสัมพันธ์ต่างๆทางเทศะ (relations of space) ส่วนหลักการของการรับรู้ภายใน (inner sense) ภาพปรากฏทุกประเภทหรือวัตถุที่ถูกรับรู้ได้ทางประสาทสัมผัสนั้นต้องปรากฏอยู่ในเวลา (in time) หรือปรากฏอยู่ด้วยความสัมพันธ์ทางเวลา (stand in time-relation)

⁷⁰ Ibid., p. 78 – 82.

⁷¹ Ibid., p. 78. (...Time is therefore a purely subjective condition of our (human) intuition (which is always sensible, that is, so far as we are affected by objects), and in itself, apart from the subject, is nothing.)

3. เวลาที่มีความถูกต้องเชิงภววิสัย (objective validity) ในการรับรู้ หรือเป็นเงื่อนไขจำเป็น ในแง่การปรากฏของมโนภาพ (appearance) หรือ วัตถุแห่งการรับรู้ เวลา จึงไม่ใช่สิ่งที่เป็นภววิสัย ในฐานะที่มีอยู่โดยอิสระแยกจากมนุษย์ซึ่งเป็นผู้รู้ เราสามารถรู้ได้จากภายในจิตซึ่งเป็นอรรถัตติญาณของเราซึ่งได้รับมโนภาพมาจากช่องทางารรับข้อมูลทางประสาทสัมผัส แต่ในแง่ของมโนภาพที่ปรากฏทั้งหลายและของทุกสรรพสิ่งที่สามารถผ่านเข้ามาในประสบการณ์ (การรับรู้) ของเรา มันจำเป็นต้องเป็นภววิสัย (คือปรากฏให้เราอยู่ในจิตจริง – ผู้วิจัย) เราสามารถกล่าวได้ว่าทุกมโนภาพต้องปรากฏอยู่ในเวลาหรือกินเวลา เพราะ เราได้อนุมานเอาจากการปรากฏของเวลาในฐานะ “อรรถัตติญาณ” และเพราะภายใต้เงื่อนไขเช่นนี้เท่านั้น วัตถุสามารถปรากฏต่อเราว่า ตัวมันมีอยู่หรือปรากฏอยู่ในเวลา หากเงื่อนไขถูกนำไปรวมอยู่ในมโน เรากล่าวได้ว่าทุกๆภาพปรากฏ หรืออรรถัตติญาณที่รับสัมผัสหรือรับรู้ (sensible intuition) นั้นอยู่ในเวลา ดังนั้นข้ออ้าง (proposition) มีความถูกต้องชอบธรรมอย่างเป็นภววิสัย (คือเป็นจริง เช่นนั้นเสมอ) และเป็นสภาวะสากลของสิ่งที่มีอยู่ก่อนการมีประสบการณ์ หรือที่เรียกว่า “a priori”

4. ความจริงเชิงประจักษ์ของเวลา คือการที่ “เวลาที่มีความถูกต้องเชิงภววิสัยของมัน” (objective validity) ในทุกๆวัตถุที่เข้ามากระทบกับประสาทสัมผัสของเราตลอดเวลา และเพราะว่าอรรถัตติญาณ (Intuition) ของเรานั้นรับการกระทบจากวัตถุภายนอก ได้เสมอไม่มีวัตถุใดที่จะเข้ามาสู่ประสบการณ์ของเรา หรือประจักษ์แก่เรา โดยไม่สอดคล้องหรือไม่อยู่ในเงื่อนไขของเวลา

เวลาเป็นความเป็นจริง (something real) หมายถึงเป็นรูปแบบที่เป็นจริงของอรรถัตติญาณ ดังนั้นเวลาจึงมีความเป็นจริงแบบอัตวิสัย (subjective reality) ในฐานะเป็นประสบการณ์ภายใน นั่นคือมีมโนภาพของเวลาและมโนภาพของสิ่งอันกำหนดรู้ในเวลาจริงๆ ดังนั้นจึงนับว่าเวลาเป็นสิ่งที่จริง แต่ไม่ใช่จริงอย่างวัตถุ⁷² เวลาจึงจำเป็นต้องมีความจริงเชิงประจักษ์ในฐานะเงื่อนไขของการมีประสบการณ์ทุกชนิด เวลาไม่ใช่สิ่งที่อยู่ในวัตถุแต่อยู่ในผู้รู้วัตถุ

5. เวลาไม่ใช่ความจริงแบบภววิสัยและสัมบูรณ์ คานท์ปฏิเสธข้ออ้างเรื่องเวลาทุกประเภทที่ กล่าวว่า “เวลาเป็นความจริงสัมบูรณ์ (absolute reality)” นั่นคือการ

⁷² Ibid., p. 79. (Certainly time is something real, namely, the real form of inner intuition. It has therefore subjective reality in respect of inner experience; that is, I really have the representation of time and of my determinations in it. Time is therefore to be regarded as real, not indeed as object...)

พูดว่าเราปฏิเสธว่าเป็น " สิ่งสัมบูรณ์ " ในกรณีของเวลาไม่มีความจริงเชิงภววิสัย⁷³ เรายังมองเวลาในแง่ประจักษ์และมองวัตถุว่าเป็นเพียงสิ่งหรือภาพปรากฏ

คุณสมบัติที่เป็นของ Thing-in-themselves ไม่มีวันที่เราจะรับรู้ได้จากประสามสัมผัสทั้ง 5 และนี่เองที่ก่อให้เกิดลักษณะที่คานท์เรียกว่า "Transcendental ideality" ของเวลา (คำว่า transcendental คานท์ใช้เพื่อหมายถึงการที่จิตทำงานในการรับมโนภาพอย่างอิสระ) หมายความว่า หากละเลย เงื่อนไขแบบอภิวสัย ของการรับสัมผัสทางจิตหรืออภิมติญาณ (sensible intuition) เวลาก็ไม่ใช่อะไรหรือไม่มี ความหมายอะไร

6. เวลากับการรู้ เวลาเป็นรูปแบบของ อภิมติญาณ ที่ทำงานร่วมกับการรับรู้โดยจิต เราเพียงแต่รับรู้สภาวะทางจิต (state of mind) ว่าอยู่ในเวลาในขณะที่ทำการใคร่ครวญ หรือทบทวนความคิด (introspect) แต่สภาวะทางจิต ไม่ได้อยู่ในเวลาจริงๆ คานท์เห็นว่า ความรู้ทุกอย่างต้องเริ่มจากประสบการณ์ แต่ในทัศนะเรื่องเวลาไม่ได้มาจากประสบการณ์ เขากล่าวว่า หากปราศจากเวลาซึ่งเป็นสิ่งที่มียู่ก่อนประสบการณ์(a priori) การเกิดขึ้นพร้อมกัน (coexistence) หรือการเกิดเป็นลำดับ (succession) ไม่จะเกิดขึ้นหรือปรากฏอยู่ในการรับรู้ของเราเลย⁷⁴

เวลา ถูกกำหนดไว้ล่วงหน้า ทำให้เราสามารถรู้ทุกอย่างได้ว่าสิ่งที่เกิดขึ้นนั้น เกิดในเวลาใด เกิดขึ้นพร้อมกัน หรือเป็นลำดับในการจะคิดถึงเรื่องการเปลี่ยนแปลงภายในได้ เราจะต้องแสดงเวลาให้อยู่ในรูปของเส้นตรง (line) นั่นคือเป็นรูปแบบของอายตนะภายในหรือผัสสะภายใน (a form of inner sense) และแสดงการเปลี่ยนแปลงภายในโดยการเปลี่ยนแปลงจากเส้นตรงนี้ (motion) ดังนั้นเราจำเป็นต้องใช้การรับรู้จากภายนอกในการแสดงถึงความมีอยู่ของตัวเราเองที่มีลักษณะเป็นลำดับ (successive existence of ourselves) ในแต่ละขณะ⁷⁵

อย่างไรก็ตามถึงแม้คานท์ จะเห็นด้วยกับแนวคิดของนิวตันหลายประการ แต่เขาปฏิเสธว่าเวลานั้นเป็นสัมบูรณ์ (Absolute) หรือเป็นความจริงสัมบูรณ์ (Absolute Reality) เขากล่าวว่า ความคิดเรื่องเวลาไม่ได้มีอยู่ในวัตถุ แต่อยู่ในตัวผู้รับรู้วัตถุ กล่าวอีกนัยหนึ่ง

⁷³ Ibid., p. 78 (... In the case of time, such objective reality falls entirely away.)

⁷⁴ Whitrow, The Natural Philosophy of Time, p. 47.

⁷⁵ I.Kant, Critique of Pure Reason, Analytic, Book II, Chap II, Section 4, ad.fin อ้างจาก Whitrow, The Natural Philosophy of Time, p. 223.

เวลา เกี่ยวข้องอย่างจำเป็นต่อ การทำงานของจิต และไม่เกี่ยวข้องกับ Noumena (Thing-in-themselves) แต่ในขณะที่เวลา เป็นเพียงเงื่อนไขที่เป็นสื่อ (mediate condition) ของการปรากฏของวัตถุภายนอก มันก็เป็นเงื่อนไขโดยตรง (immediate condition) ของสิ่งที่ปรากฏอยู่ภายใน ซึ่งแสดงให้เห็นให้เราเองรู้ปรากฏการณ์ต่าง ๆ นั้นได้โดยปรากฏอยู่ในเวลา⁷⁶

2.4 วิเคราะห์และสรุปแนวคิดเรื่องเวลาของคานท์

ในการวิเคราะห์เพื่อเข้าใจในทัศนเรื่องเวลาของคานท์นั้น จำเป็นต้องมีความเข้าใจพื้นฐานในขั้นตอนเบื้องต้นในกระบวนการรู้ หรือ ญาณวิทยาของคานท์ด้วย ซึ่งส่วนนี้เป็นส่วนของกระบวนการที่ปรากฏใน Transcendental Aesthetic ในงานเขียนที่ชื่อ Critique of Pure Reason เนื่องจากว่า “ มโนทัศน์ ” เรื่องเวลาไม่ใช่สิ่งที่อยู่อย่างแยกส่วนจากกระบวนการนี้ แต่เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการ

2.4.1 องค์ประกอบในกระบวนการรู้

ตัววัตถุภายนอกตัวมนุษย์ที่คานท์กล่าวถึงนั้นมีอยู่ แต่มีอยู่ในฐานะที่เป็น “ สิ่งแท้จริง (Noumena) ” ประสาทสัมผัสของมนุษย์นั้นสามารถรับรู้วัตถุได้ก็โดยการรับรู้ “ มโนภาพหรือสิ่งที่เป็นตัวแทนของวัตถุ ” นั่นซึ่งคานท์ใช้คำว่า “ Representation ” ซึ่งคานท์หมายถึง “ ภาพปรากฏ (Phenomena) ” นั่นเอง

ความเข้าใจต่อสิ่งปรากฏหรือมโนภาพได้นั้น จะมีได้ก็ต้องมีองค์ประกอบ 3 ส่วนคือ

1 วัตถุ ที่แสดงออกโดย “ ภาพแทนหรือตัวแทนหรือมโนภาพ ” ซึ่งถือว่าเป็น “ สิ่งที่ถูกรู้ ”

2 ประสาทสัมผัส 5 (senses) หรือ ช่องทางการรับอารมณ์ (faculty of representation) คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ซึ่งถือว่าเป็นอุปกรณ์ที่อยู่ในตัว “ ผู้รู้ ”

3 อัจฉมัตติปัญญา ซึ่ง คือ จิต หรือ ส่วนหนึ่งของจิต ซึ่งถือว่าเป็นผู้รู้ เช่นกัน จิต ของคานท์ มีความสำคัญอย่างยิ่งในกระบวนการรู้ เพราะในกระบวนการรู้ที่จิตไม่ใช่เพียงรู้ข้อมูลที่เป็นวัตถุภายนอกอย่างที่มีมันเป็น แต่จิตนั้นมีความสามารถอย่างอิสระตามหน้าที่ในการตีความข้อมูลหรือสิ่งที่จิตรับรู้ เหตุผลที่คานท์ให้ก็คือ ข้อมูลที่มนุษย์นั้นที่จริงมีสภาพที่เป็นนามธรรมปรากฏในจิต ขณะที่มนุษย์กำลังรู้ภาพปรากฏนั้น ไม่มีการรู้ทางผัสสะ 5 นั่นคือภาพปรากฏนั้นต้องรู้จากภายในคือรู้ด้วย “ จิต ” สิ่งที่ทำให้เกิดการรู้เช่นนี้ได้ คานท์กล่าวว่คือ อัจ

⁷⁶ Whitrow, The Natural Philosophy of Time, p. 50.

ฉันทตติญาณที่รับสัมผัส (sensible intuition) หรือ การรู้ที่มีรูปแบบบริสุทธิ์ หรือ ฉันทตติญาณบริสุทธิ์ จากจุดนี้อาจสรุปได้ว่า ฉันทตติญาณของคานท์คือการรู้ และการรู้ไม่ใช่เกิดจากการทำงานรู้โดย ประสาทสัมผัสทั้ง 5 แต่เกิดจากภายในจิต จิตที่ทำหน้าที่ตีความข้อมูลซึ่งสิ่งที่ได้มาก็คือการรู้ภาพปรากฏของวัตถุภายนอก

ความเข้าใจและมโนทัศน์ต่างๆ ของมนุษย์นั้น เกิดจากการทำงานของสองส่วนร่วมกันคือข้อมูลภายนอก (วัตถุหรือสิ่งที่ถูกรู้) และกระบวนการของมนุษย์ (ผู้รู้) คือ ประสาทสัมผัส และ ฉันทตติญาณ คานท์กล่าวว่า หากปราศจาก สองส่วนของมนุษย์นี้ ข้อมูลใดๆ จากวัตถุนั้นจะไม่ถูกรู้เลย มนุษย์จะรู้ได้ต้องอาศัยปัจจัยดังกล่าว

2.4.2 กระบวนการรู้แบบประจักษ์ของคานท์

กระบวนการที่คานท์ เรียกว่า ประจักษ์นั้นแตกต่างจากกลุ่มประจักษ์นิยมกระแสหลัก เพราะ “การประจักษ์” ตามกระแสหลักคือการรับรู้ทางประสาทสัมผัส 5 (ตา หู จมูก ลิ้น กาย) แต่การประจักษ์ของคานท์ จะต้องมี ส่วนที่เรียกว่าฉันทตติญาณ จุดนี้นับว่าเป็นจุดยืนทางปรัชญาที่สำคัญของคานท์ แม้วิทยาศาสตร์กระแสหลักในปัจจุบันยังมีแนวโน้มที่จะเชื่อถือข้อเท็จจริง (fact) ที่มนุษย์รู้วัตถุและสิ่งต่างๆ ได้ ทางประสาทสัมผัสทั้ง 5 เท่านั้นโดยจิตไม่อยู่ในฐานะที่มีส่วนร่วมหรือมีบทบาทอย่างไรในข้อมูลที่ทำให้บังเกิดความรู้สึกขึ้นได้ โดยถือว่า ข้อมูลที่ได้มาหรือสามารถพิสูจน์การปรากฏอยู่ของสิ่งต่างๆ ได้ทางช่องทางทั้ง 5 จึงจะถือว่ามีความถูกต้อง (validity) หรือเป็นสิ่งที่ เป็นข้อเท็จจริง คานท์เป็นนักคิดตะวันตกที่มีแนวคิดที่แตกต่างเพราะไม่ใช่อะไรกลุ่มเหตุผลนิยมหรือประจักษ์นิยมสุดขั้ว คานท์เห็นว่าฉันทตติญาณหรือจิต มีส่วนสำคัญในการที่ข้อมูลจะเป็นอย่างไร หรือการที่ข้อมูลจะมาปรากฏเป็นความรู้ของเราได้อย่างไรก็ตามโดยมี “ เวลา ” เป็นหนึ่งในองค์ประกอบหรือเป็นหนึ่งในเงื่อนไขหลักในกระบวนการรู้ อย่างไรก็ตามในส่วนอื่นที่เป็นเงื่อนไขของกระบวนการรู้ในการรับข้อมูลทางประสาทสัมผัสนั้น หรือที่ปรากฏใน Transcendental Aesthetic คือการที่ข้อมูลเหล่านั้นต้องมีเงื่อนไขพื้นฐานในการรู้คือ เวลา-อวกาศ (time-space) หลังจากนั้นข้อมูลพื้นฐานจะเข้าไปสู่กระบวนการตีความ ซึ่งก็เป็นส่วนหนึ่งของจิต ซึ่งกรอบในการตีความข้อมูลคือ Categories ในส่วนนี้จะประกอบไปด้วยมโนทัศน์ที่ทำให้มนุษย์เกิดความเข้าใจในข้อมูลที่ผ่านเข้ามาโดยการประจักษ์นั้น อย่างไรก็ตามเนื่องจากกรอบมโนทัศน์เพื่อความเข้าใจเหล่านี้คานท์ถือว่าเป็น a priori ความเข้าใจที่เกิดขึ้นซึ่งก็คือความรู้ที่เกิดขึ้นนั้น ย่อมไม่ใช่ข้อมูลดิบจากภายนอกล้วนๆ จิตไม่ใช่เพียงที่เก็บข้อมูล แต่เป็นที่จัดการตีความข้อมูลด้วย

สรุปได้ว่ากระบวนการ " ประจักษ์ " นั้นมีลักษณะเฉพาะของคานท์เองคือการ อยู่ตรงกลางระหว่างทฤษฎีดั้งเดิมของฝ่ายเหตุผลนิยมและประจักษ์นิยม คือการรู้ไม่ใช่ จิต (หรือ เหตุผล) ฝ่ายเดียว และไม่ใช่อ้อมลูที่รับมาทางผัสสะ 5 ฝ่ายเดียว

2.4.3 เวลา : ความเป็นสากลและความเป็นเงื่อนไขอันจำเป็น

1 เงื่อนไขอันจำเป็น (necessary condition) กระบวนการรู้ทางจิตทุกประเภท ต้องเกิดในเวลาหรือมีเวลาเป็นปัจจัยในการรู้มโนภาพ

2 ความเป็นสากลของเวลา (universal) เมื่อจิตไม่มีการรับรู้ แต่จิตยังอยู่ เพราะถ้าไม่มีอยู่ก็ทำอะไรไม่ได้ หากจิตมีเวลาก็มี เพราะเวลาเป็นคุณสมบัติที่เกิดจากกระบวนการ ทางจิต การมองว่าเวลาคือความว่างเปล่าของปรากฏการณ์ก็คือ หมายความว่า แม้ปรากฏการณ์ ยังไม่มาปรากฏแก่การรู้ เวลาที่ยังมีอยู่ แต่การมีอยู่ของเวลานี้ไม่ได้ปรากฏตัวแบบกายภาพ หรือ ภววิสัยแต่มีอยู่แน่นอน คานท์เรียกสภาวะทางเวลาเช่นนี้ว่า เป็นเงื่อนไขสากลของการรู้ของมนุษย์ เงื่อนไขสากล (universal condition) หมายถึงทุกครั้งที่มีการรู้เวลาต้องปรากฏ ปรากฏการณ์ต้อง กินเวลาหรือการรู้ต้องกินเวลา

สิ่งปรากฏจะไม่มีทางปรากฏในจิตได้ หากไม่ปรากฏอยู่ ณ เวลาใดเวลาหนึ่ง นั่นคือต้องมีขณะหนึ่งที่จิตรับรู้ปรากฏการณ์นั้น หากปรากฏการณ์ไม่เคยปรากฏในจิตแม้แต่ 1 ขณะ ก็หมายถึงว่า จิตไม่เคยรับรู้ปรากฏการณ์นั้นเลย จากปัญหาของกลุ่มประจักษ์นิยมที่เผชิญ อยู่คือข้อมูลที่ได้จากผัสสะ 5 นั้น เป็นข้อมูลที่ไม่มี ความถูกต้องเหมือนกันในทุกๆ คนที่รับรู้ ดังนั้น จึงไม่มีลักษณะที่เป็นสากล คานท์เห็นว่าในกระบวนการรู้ต้องมีความเป็นสากล หรือมีกลไกที่เป็นสากลในกระบวนการเดียวกันสำหรับทุกคน หากแต่ความเป็นสากลนี้ไม่ได้ปรากฏในข้อมูล ผัสสะ แต่เป็นความสากลที่อยู่ในรูปของกฎเกณฑ์ของช่องทางการรับรู้ภายในหรือที่เรียกว่า อัจฉัตติญาณ ซึ่งทำให้จิตสามารถทำงานในการรับข้อมูลและตีความข้อมูลได้

2.4.4 เวลาและลำดับ (Time and succession)

เขาคิดว่า สิ่งที่ทำหน้าที่รู้เอง หรือ จิต ย่อมไม่ใช่สิ่งที่เป็นกลไกที่กำหนดการทำงาน ของจิต จะต้องมีส่วนบางอย่างที่เป็นกลไก หรือ เรียกอีกอย่างว่า "กฎเกณฑ์" ก็ได้ ซึ่งกฎ เกณฑ์นี้ คานท์เรียกว่า A priori สิ่งที่มีอยู่ก่อนประสบการณ์

1 เวลา การรู้สิ่งที่เป็นมโนภาพนั้นคานท์เห็นว่า สิ่งที่มีมนุษย์รู้นั้นไม่ใช่ตัววัตถุ ภายนอกแต่สิ่งที่รู้คือมโนภาพของวัตถุที่ปรากฏให้รู้ ลักษณะของมโนภาพมีลักษณะเป็นนามธรรม จึงไม่กินที่ แต่กินเวลาหรือตั้งอยู่ให้รู้ในช่วงเวลาหนึ่งเสมอ ดังนั้นคานท์จึงเห็นว่า หากปราศจาก เวลาแล้วนามธรรมนี้จะปรากฏอย่างไรได้ คานท์จึงเห็นว่าในการปรากฏมโนภาพให้จิตรู้จึงต้องมี

เวลาเป็นเงื่อนไข ความเป็นเงื่อนไขหรือปัจจัยนี้ ก็คือสิ่งที่จำเป็นต้องมี ถ้าไม่มีสิ่งหนึ่งๆจะไม่เกิดในที่นี้ ถ้าปราศจากปัจจัยเรื่องเวลา การรู้มโนภาพก็เกิดขึ้นไม่ได้

การใช้ตรรกะในการนำมาซึ่งข้อสรุปของคานท์ ว่าเวลานั้นเป็น a priori อาจเป็นดังนี้

กฎเกณฑ์การรู้ของมนุษย์ ย่อมมีอยู่ก่อนการรู้

กฎเกณฑ์การทำงานของจิต ย่อมมีอยู่ก่อน จิตทำงาน

เพราะหากไม่มีกฎเกณฑ์ จิตก็ทำงานไม่ได้ การรู้ก็ไม่เกิดขึ้น เวลาที่มีอยู่ก่อนประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสทั้ง 5 ของมนุษย์ เพื่อให้มนุษย์สามารถมีประสบการณ์ได้ แต่การมีอยู่ก่อนประสบการณ์ของเวลานั้นไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่อย่างเดียวกับการมีอยู่ของวัตถุ เช่น แก้วน้ำ แต่หากมีอยู่แบบนามธรรม จะปรากฏตัวก็ต่อเมื่อมีการรู้ ทุกครั้งที่รู้ ก็คือต้องมีเวลาเป็นเงื่อนไขหนึ่งในเงื่อนไขอื่นๆ จะกล่าวว่าไม่มีก็ไม่ได้ เพราะถ้าไม่มี การรู้ภาพที่เป็นตัวแทนของวัตถุหรือภาพปรากฏจะตั้งอยู่ให้เราได้อย่างไร หากไม่มีสักสิ่งหนึ่งของวินาทีที่เราดูภาพปรากฏนั้น ก็เท่ากับว่าเราไม่รู้อะไรเลย

ตรรกะตามแนวคิดของคานท์เรื่องเวลาโดยสัมพันธ์กับจิตในฐานะกฎเกณฑ์อย่างหนึ่ง ที่มีอยู่ก่อนการที่จิตจะทำหน้าที่ในกระบวนการรู้ พอสรุปได้ดังนี้

จิตมีอยู่

จิตทำหน้าที่รู้

การรู้เกิดขึ้นในกรอบของเวลา

ดังนั้นเวลา ต้องมีอยู่ก่อนการรู้ เพราะหากไม่มีเวลาจิตก็ไม่มีกฎเกณฑ์

หากจิตไม่มีกฎเกณฑ์ในการทำงาน การรู้ย่อมมีไม่ได้

2 ลำดับ (Succession) คานท์เห็นว่า ในการรับรู้ข้อมูลจากวัตถุภายนอกนั้น คานท์สงสัยว่าข้อมูลเหล่านั้นทำไมจึงเข้ามาสู่การรับรู้ที่มันเป็น หากมีวัตถุภายนอกมากมาย แต่หากการรับรู้ไม่มีการแยกแยะข้อมูลแล้วนั้น การรับรู้ของมนุษย์คงผสมปนเป มนุษย์คงไม่เห็นความแตกต่างแยกแยะอะไรไม่ได้ แต่ในความจริง มนุษย์สามารถรับรู้ข้อมูลชนิดต่างๆ อันแสดง ความแตกต่างหลากหลายให้ปรากฏได้ คานท์เห็นว่า การรู้นั้นต้องมีการรับรู้ทีละข้อมูลอย่างมีลำดับ ความแตกต่างในสิ่งที่มนุษย์รู้นั้นเองที่นำคานท์ไปสู่ความคิดเรื่องการรู้ปรากฏการณ์อย่าง เป็นลำดับ คานท์เห็นว่า จิตเป็นตัวรู้ และการรู้นั้นมีลำดับ อะไรคือสิ่งที่ทำให้เกิดกระบวนการรู้ อย่างมีลำดับได้ คานท์เห็นว่าในเมื่อมโนภาพปรากฏโดยมีเวลาเฉพาะของมันหรือกินเวลาระยะ หนึ่งๆ และการรู้ของมนุษย์ก็รู้อย่างมีความก่อนหลัง หรือมีลำดับ ดังนั้นสิ่งที่เป็นตัวการที่ทำให้

การรู้นั้นมีลำดับจึงต้องเป็นเวลา เขาจึงสรุปว่าลำดับคือลักษณะของเวลา เวลาไม่มีลักษณะต่อเนื่องเป็นอันหนึ่งอันเดียวเหมือนเส้นตรง แต่มีลักษณะเป็นลำดับ ซึ่งทำให้มนุษย์สามารถรับรู้หรือมีประสบการณ์อย่างมีลำดับได้ เวลาทำให้เกิดการรู้ที่มีลำดับ คืออะไรมาก่อนหลัง ปรากฏการณ์ทรงตัวของมันไว้ให้จิตรู้ได้ เพราะมันปรากฏอยู่ในกรอบเวลาคนละชุด ดังนั้น เวลาที่เกิดขึ้นเป็นเงื่อนไขแก่การรับรู้จึงไม่ใช่เวลาชุดเดียวกัน ความก่อนหลังหรือลำดับจึงเกิดขึ้นได้

2.4.5 ทิศทางและความเป็นอนันต์ของเวลา

ไม่ว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงในโลกภายนอกหรือไม่ แต่แน่นอนว่าย่อมมีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นภายในจิต ประสบการณ์มีลำดับก่อนหลังกันอย่างแน่นอน และดำรงอยู่ในจิตเป็นเวลาสั้นบ้างยาวบ้าง และจิตก็ยังดำรงอยู่ต่อไปรับประสบการณ์ที่ผ่านเข้ามาเป็นลำดับ (Immanuel Kant)⁷⁷

จากประสบการณ์ที่คานท์ตรวจสอบจากการรับรู้ในภาพ (representation) หรือสิ่งปรากฏ (phenomena) คานท์พบว่าประสบการณ์เหล่านั้นมีเวลาเฉพาะคือสามารถรู้ได้ว่ามีสิ่งที่รู้ก่อนและรู้ทีหลัง ซึ่งหมายความว่าความรู้ในกรอบเวลามีลำดับ ความก่อนหลังนี้เองที่ทำให้เห็นว่าการรู้ที่เป็นกรอบในการรู้มีทิศทางที่เป็นเส้นตรง การกล่าวว่าเส้นตรงนี้พุ่งไปข้างหน้าตลอดเวลา จิตสามารถรับข้อมูลใหม่ได้ตลอดเวลา ดังนั้นกรอบเวลาใหม่จึงเกิดตลอดเวลา คำว่ากรอบเวลาในการรู้แต่ละมโนภาพนั้น คานท์ใช้คำว่า " จุดกำเนิดเวลา " การที่คานท์กล่าวว่า จุดกำเนิดเวลาไม่ได้ไม่จำกัดนั้นก็เท่ากับบอกว่า จิตสามารถรู้ได้เสมอ ตราบใดที่มีการรู้เกิดขึ้นก็มีกรอบเวลาเกิดขึ้นเวลาเหมือนเป็นเส้นตรงที่มีทิศทางไปสู่ความเป็นอนันต์ มีความหมายว่ามนุษย์สามารถมีความรู้หรือรับข้อมูลใหม่ได้ไม่จำกัด ตราบเท่าที่ยังมีชีวิต คือมีร่างกายที่มีประสาทสัมผัส 5 ทางและมีอวัยวะรับรู้ข้อมูล เวลา ก็จะเป็นเงื่อนไขที่เป็นรูปแบบให้การรับรู้ใหม่ๆเกิดขึ้นได้อย่างไม่จำกัด

กล่าวโดยสรุปมโนทัศน์เรื่องเวลาของคานท์เป็นสิ่งที่ เป็นเป็นความจริงเชิงอภิปรัชญา อยู่ในฐานะอภิปรัชญาที่เป็นกฎในการควบคุมการทำงานของจิต เป็น a priori ปรากฏในกระบวนการรู้ในฐานะเงื่อนไขของการรู้ หรือการมีประสบการณ์ต่อโลกแห่งวัตถุภายนอกและตัวเองดังที่คานท์กล่าวว่า

⁷⁷ Broad, C.D. Kant and Introduction, p. 52 – 53.

ฉันตระหนักรู้ว่าตัวของฉันนั้นอยู่ในเวลา ก็โดยการมีประสบการณ์ภายใน ซึ่งมากกว่าการที่ตระหนักรู้เพียงมโนภาพของฉัน นี่คือการตระหนักเชิงประจักษ์ของการมีอยู่ของตัวฉันเอง ซึ่งสามารถกำหนดรู้เช่นนี้ได้ ก็โดยผ่านความสัมพันธ์กับสิ่งที่อยู่ภายนอกตัวฉัน⁷⁸

เวลาเป็นสิ่งที่กำหนดลำดับการรับรู้ และมีทิศทางเหมือนเส้นตรงที่พุ่งไปข้างหน้าสู่ความเป็นอนันต์ คานท์ได้ทำให้มโนทัศน์เรื่องเวลาเป็นสิ่งที่มีอยู่ในฐานะเดียวกับความรู้แบบวิทยาศาสตร์คือมีอยู่ในฐานะสิ่งที่อยู่ก่อนประสบการณ์เชิงสังเคราะห์ คานท์กล่าวเรื่องลำดับของการรับรู้มโนภาพไว้ว่า “การตระหนักรู้มโนภาพของเราได้ในลำดับของเวลาโดยสอดคล้องกับรูปแบบของประสาทสัมผัสภายใน”⁷⁹

เวลาที่มีความเป็นจริงเชิงประจักษ์ในฐานะของเงื่อนไขในการมีประสบการณ์ เวลาเป็นจริงแต่ไม่ใช่จริงอย่างวัตถุ แต่เป็นจริงในแง่ของประสบการณ์ภายในและเป็นรูปแบบของอรรถัตติญาณภายใน แต่ไม่ใช่ความจริงสัมบูรณ์

คานท์กล่าวว่า หากปราศจากความเป็นเงื่อนไขในการรับสัมผัสของอรรถัตติญาณภายใน (จิต) แล้ว ก็ปราศจากมโนทัศน์เรื่องเวลา⁸⁰

⁷⁸ Kant, Critique of Pure Reason, p. 35.

⁷⁹ Ibid., p. 79

⁸⁰ Ibid. (...If we take away from our inner intuition the peculiar condition of our sensibility, the concept of time likewise vanishes...)